

Գ. ՀՈՎՆԱՆ

ՄԱՔՍԻՍ ԳՈՐԿԻՆ

ԵՎ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

89.71(09)[4_{np}] 3730

3-86 30/1/1959, 9

Staphylo Gophers in Hungary

ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ НЕ ПОЗЖЕ

обозначенного здесь срока

	Date	Particulars	Debit	Credit	Balance
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					

Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք.

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Ե ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 20-ԱՄՅԱԿԻՆ
ПОСВЯЩАЕТСЯ 20-ЛЕТИЮ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

АКАДЕМИЯ НАУК СССР — АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

ГУРГЕН ОВНАН

МАКСИМ ГОРЬКИЙ
И
АРМЯНСКАЯ КУЛЬТУРА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-А
ЕРЕВАН 1 9 4 0

ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՈՒՐԳԵՆ ՀՈՎՆԱՆ

891.71.092 [Գրքեր] ԾՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

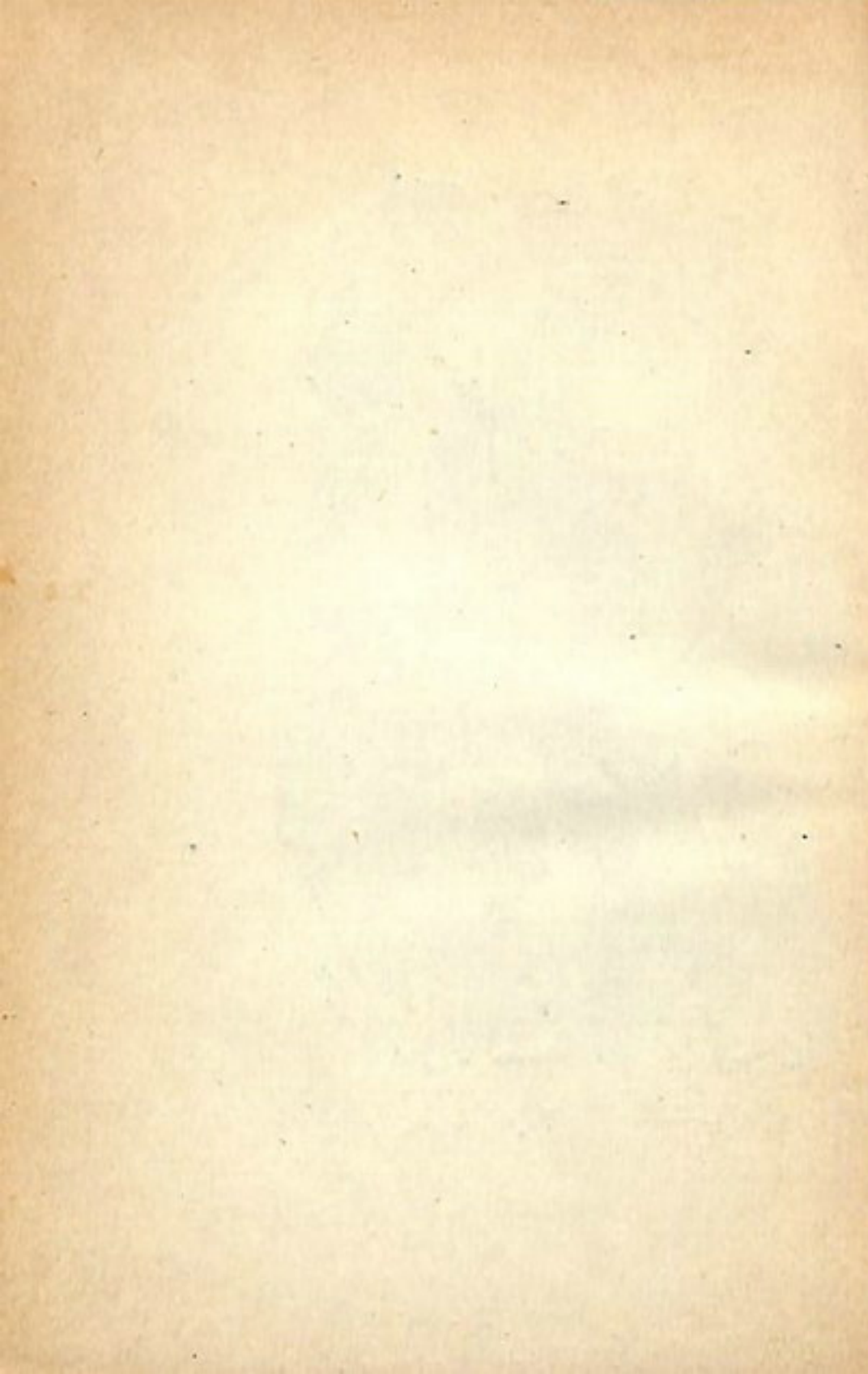
ՄԱՔՍԻՄ ԳՈՐԿԻՆ
ԵՎ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ

ԱՐՄՖԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1940

Տպագրվում է ՍՍՌՄ Գիտությունների
Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի
Նախագահության որոշմամբ:

Գործ՝ Հ. Կոչոյանի

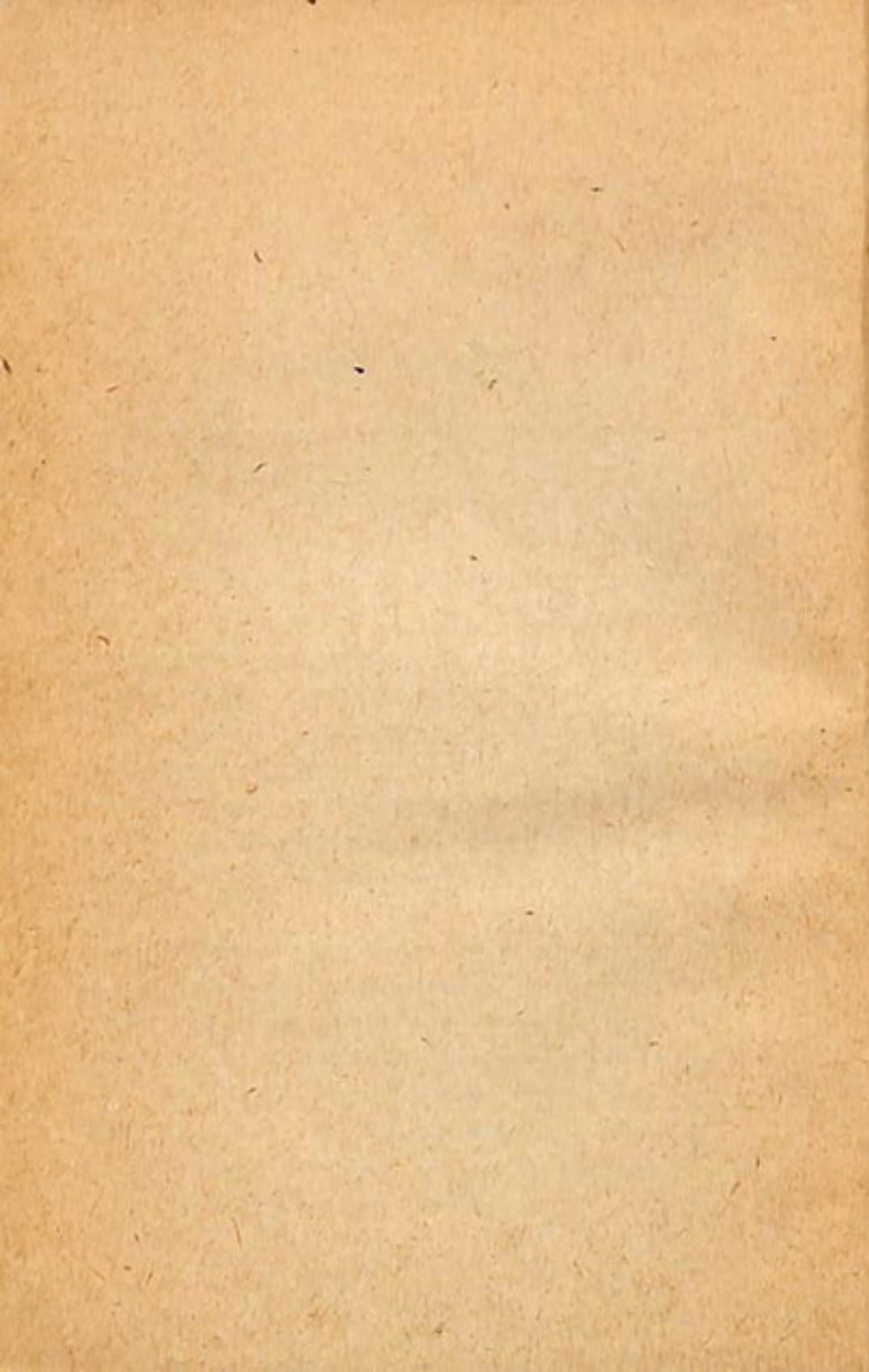

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Տպագրության հանձնելով այս գրքույկը, հեղինակը նպատակ է ունեցել ցույց տալու, թե ինչպես պրոլետարիատի մեծ երգիչ, Լենինի և Ստալինի մերձավոր բարեկամ ու գինակից Մաքսիմ Գորկին, սկըսած իր գրական գործունեության վաղ շրջանից մինչև իր կյանքի վերջին օրերը, հետաքրքրվել, զբաղվել է հայ ժողովրդի նյութական ու կուլտուրական կյանքով, նրա պայքարով, հաղթանակներով ու նվաճումներով:

Մաքսիմ Գորկին խոշոր ու անգնահատելի դեր է խաղացել հայկական կուլտուրայի զարգացման ու մասսայականացման գործում: Նրա ծառայությունները հայ ժողովրդի հանդեպ անսահման մեծ են, բայց, ցավոք սրտի, դեռևս մնում են գրեթե չուսումնասիրված:

Կատարելով այդ ուղղությամբ առաջին քայլը, անհրաժեշտ ենք համարում հայտնել, որ այս գրքույկը չի սպառում այդ հարցին վերաբերող բոլոր նյութերը և, որպես առաջին փորձ, նա չի կարող զերծ լինել նաև որոշ թերություններից — մենք հավատացած ենք, որ քննադատությունը կօժանդակի մեզ հետազոտում վերացնելու այդ թերությունները և գրքույկը հարստացնելու նորանոր նյութերով:

Ռուս մեծ ժողովուրդը հանճարեղ գրողներ շատ է տվել, բայց այդ հանճարների շարքում Մաքսիմ Գորկին բացառիկ տեղ է գրավում: Նա բարձրացավ ռուսական ուժի ու լոյսի ունի պրոլետարիատի հետ և իր տաղանդի ու ժգնությամբ գրականության մեջ կատարեց այն դերը, ինչ դեր կատարեց ռուսական պրոլետարիատը մարդկության ազատագրման մեծ գործում: Նա այն միակ մեծ ու երջանիկ գրական անունն է, որ հիշատակվում է մարդկության մտքի այնպիսի տիտանների անունների հետ, ինչպիսիք են Լենինը և Ստալինը: Գորկին փոթորկի պես եկավ մտավ համաշխարհային գրականության մեջ, փոխեց նրա հին տրագիկանները, նրա ոգին ու ընթացքը: Գրականությունը նա դրեց զարգացման միանգամայն նոր ուղու վրա: Անսահման մեծ է Գորկու դերը պրոլետարական, սոցիալիստական գրականության կազմակերպման ու նրա զար-

դացման գործում: Այդ խմաստով՝ նա խոշոր ծառայություններ մատուցեց Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիային: Ընկեր Մոլոտովը, Կարմիր հրապարակում Գորկու մասին արտասանած իր ճառի մեջ, հատկապես նշեց Գորկու հանճարի այդ կողմը: Նա ասաց. «Գորկու գեղարվեստական խոսքի ազդեցությունը մեր ռեվոլյուցիայի ճակատագրի վրա ավելի անմիջական է ու ավելի ուժեղ, քան մեր որևէ այլ գրողի ազդեցությունը: Այդ պատճառով հենց Գորկին է, որ հանդիսանում է պրոլետարական, սոցիալիստական գրականության իսկական նախահայրը մեր երկրում և ամբողջ աշխարհի աշխատավորության աչքում»¹:

Մեծ ու անգնահատելի է Գորկու, որպես ստեղծագործողի ու գրական գործչի, դերն ամբողջ աշխարհի և հատկապես ՍՍՌՄ ժողովուրդների գրականության զարգացման ու ծաղկման գործում: Համաշխարհային գրա-

¹ В. М. Молотов, Статьи и речи, стр. 238—239.

կանության մեջ և ոչ մի գրող այնպիսի սերտ ու բազմակողմանի կապերով կապված չի եղել մյուս ժողովուրդների գրականության հետ, ինչպես Մաքսիմ Գորկին։ Գորկին մի բացառիկ լուսատու փարոս էր, որին ձգտում էին աշխարհի ամեն մի ծայրից։ Նրա պայծառ անունը հնչում էր ամենուրեք, որտեղ կար կյանք, ժողովուրդ ու գրականություն։

Մեծ են Գորկու ծառայությունները ՍՍՌՄ ժողովուրդների գրականության հանդեպ։ Նա ՍՍՌՄ ժողովուրդների գրականության իսկական, ճանաչված ղեկավարն ու առաջնորդն էր։ Ահա թե ինչու նրա անունն այնքան ջերմ է հնչում այդ ժողովուրդների մեջ։ Գորկին բոլոր ժողովուրդների ամենասիրված գրողն է։

Առանձնապես մեծ է Անդրկովկասի ժողովուրդների սերը դեպի պրոլետարիատի մեծ գրողը։ Այդ ժողովուրդների ծոցումն էր, որ առաջին անգամ հնչեց Գորկու հանճարի հուժկու ձայնը։ Այդ օրից անցան տասնյակ

տարիներ, և Գորկու կապերն այդ ժողովուրդների գրականության հետ ոչ միայն չթուլացան, այլև ավելի լայնացան ու ամրացան: Այսպիսով՝ սկսած իր գրական առաջին քայլերից մինչև իր կյանքի վերջին օրերը, Գորկին սերտորեն կապված էր Անդրկովկասի ժողովուրդների գրականության, արվեստի և ողջ հասարակական կյանքի հետ:

Ուշագրավ է Գորկու կյանքը հայ գրականության ու հայ իրականության մեջ:

Հայ գրականությանը Մաքսիմ Գորկին սկսել է ծանոթանալ իր գրական գործունեության վաղ շրջանից՝ 1891—1892 թվականներին, Թիֆլիսում:

Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականներից սկսած առանձին գրքերով ու ժողովածուներով լույս էին տեսնում հայ գրողների ստեղծագործությունները ռուսերեն թարգմանությամբ: Հատկապես Անդրկովկասի ռուսական մամուլը հաճախակի թարգմանաբար տպագրում էր հայ գրականությունից առանձին վիպակներ, պատմվածք-

ներ, բանաստեղծություններ ու պոեմներ, հետո առանձին հոգւածներ և ուսումնասիրություններ՝ հայոց պատմութեան, կուլտուրայի—առանձնապէս գրականութեան ու արվեստի մասին:

Ընթերցասեր երիտասարդ Գորկու տեսադաշտից չէր կարող վրիպել մեր ոչ այնքան աղքատ գրականութեանը: Գորկին, որ ուշադիր հետևում էր Անդրկովկասի ոռոսական մամուլին, չէր կարող ուշադրութեան չառնել հայ գրականութեան ու արվեստի մասին տպագրվող այդ հոգւածները: Հատկապէս 90-ական թվականներին բավական հարուստ էր հայ գրական կյանքը Թիֆլիսում, ուր կենտրոնացած էր հայ գրականութեան ու արվեստի ֆրոնտի ինտելիգենցիան: Որ իսկապէս այդ տարիներին Գորկին հետևում էր հայ գրականութեանը, այդ մասին վկայում է նաև Գորկու մի նամակը՝ ուղղված Շիրվանդադեին: 1916 թ. փետրվարի 1-ի իր այդ նամակում Գորկին գրում է, «Ինձ համար հաճելի է հայտնել Ձեզ, որ

ևս մի քիչ ճանաչում եմ Ձեզ—կարդացել եմ Ձեր գործերը: Իսկ Ձեր անունն առաջին անգամ լսել եմ 1892 թ. Թիֆլիսում և հետո՝ 1897 թ., երբ ես նստած էի Մետեխի բանաում, տեսնում եք—մենք հին ծանոթներ ենք»:

Շիրվանղաղեն 1892 թ. հայ գրականության համար դեռևս բավական երիտասարդ էր և եթե Շիրվանղաղեն որպես գրող դեռ 1892 թվին հայտնի էր Գորկուն և սա կարդացել էր նրա գործերը, ինչպես ինքն է գրում իր վերոհիշյալ նամակում, ապա խոսք չի կարող լինել այն մասին, որ Գորկուն արդեն հայտնի էին այդ շրջանի հայ ականավոր գրողները:

1892 թվականը—դա նշանավոր տարեթիվ է պրոլետարիատի մեծանուն գրողի կյանքում: Ինչպես հայտնի է, 1892 թվին էր, որ Գորկին առաջին անգամ գրական ասպարեզ իջավ, Թիֆլիսի „Кавказ“ օրաթերթում տպագրելով իր հայտնի «Մական Զուգրան»¹:

¹ „Кавказ“, 1892 г., № 242.

Գորկին չի մոռանում Թիֆլիսը, նրա ժողովրդին, նա զգացմունքով է խոսում այնտեղ անցկացրած իր օրերի մասին: «Ես երբեք չեմ մոռանում, — գրում է Գորկին իր մի հոդվածում, — որ հենց այդ քաղաքում է, որ ես իմ առաջին անհամարձակ քայլն արի այն ուղիով, որով գնում եմ արդեն չորս տասնամյակ: Կարելի է կարծել, որ հենց այդ երկրի վեհաքանչ բնությունը և նրա ժողովրդի բռնատիկական մեղմությունը — հատկապես այդ երկու ուժերը խթան հանդիսացան, որ ես թափառաշրջիկից դառնամ գրականագետ»¹:

Թիֆլիսում, դեռևս 1891—1892 թվականներին, Գորկին ուներ հայ ծանոթներ և ընկերներ, որոնց հետ նա ապրում և բաժանում էր իր խոհերն ու մտքերը: Այդ տեսակետից չափազանց հետաքրքրական են Գորկու՝ Թիֆլիսի վաղ շրջանի հայ ծանոթներից երկու հոգու հիշողությունները նրա

¹ „Заря Востока“, 1931 г., № 58.

մասին: Դրանցից մեկը Սարգիս Վարդանյանն է, որի հիշողությունները տպագրվեցին դեռևս 1903 թվի հունվար ամսին:

Դրանք առաջին հիշողություններն էին, որ լույս տեսան մամուլում—Գորկու՝ Թիֆլիսի շրջանի կյանքից: Այդ հիշողություններն արտատպվեցին նաև Ռուսաստանի կենտրոնական մամուլում: 38 տարի առաջ հրապարակած իր այդ հիշողությունների մեջ Սարգիս Վարդանյանը շատ արժեքավոր ու բնորոշ գծեր է վերհիշում Գորկու կյանքից: Քանի որ այդ հիշողությունները համարյա թե անհայտ են մեր ընթերցողների լայն շրջանին, ուստի մենք մի փոքր կանգ կառնենք դրանց վրա:

Սարգիս Վարդանյանն իր այդ հիշողությունների առաջին մասում պատմում է այն տպավորության մասին, երբ առաջին անգամ, 1891 թվի աշնանը, Թիֆլիսի Պանասևիչի փողոցում հանդիպում է Գորկուն. «Դա մի բարձրահասակ, լայնաթիկունք, ատլետիկ կազմվածքով, ուռաական

լայն և փոքր ինչ կոպիտ դեմքով ու երկար մազերով մի երիտասարդ էր: Պալիս էր նա հաստատուն ու վստահ քայլերով, կարծես, զգում էր, որ ինքը հասարակ մի մահկանացու չէ: Նա եկավ ու հասավ ինձ: Ես ավելի լավ կարող էի դիտել նրան: Նրա դեմքն ուրախ դեմքերից չէր, իսկ նրա խելոք և մտասուշյալ աչքերն արտահայտում էին նրա ուժն ու մեծ կամքի առկայությունը: Նրա ամբողջ հուժկու կազմվածքն ու բացառիկ դեմքն ակամայից զրավում էին բոլոր անցորդների ուշադրությունը¹:

Այդ հանդիպումից մի քանի օր հետո Սարգիս Վարդանյանը նարոդովուլեց Չիտաձեի բնակարանում ծանոթանում է Պեշկովի հետ: Կարճ ժամանակից հետո նրանք այնքան են մտերմանում, որ մի քանի հոգով միասին ապրում են մի գետնափոր բնակարանում: Խորը տպավորություն էր թողել Վարդանյանի վրա Նեոս գրականու-

¹ „Бакинские Известия“, 1903 г., № 13.

թյան համար անժանոթ Պեշկովը: «Անկեղծությունը, — դրում է Վարդանյանը, — անմիջականությունը և արհեստականության բացակայությունը նրա համակրելի բնավորության անբաժան մասն էին կազմում: Նա շատ հետաքրքիր դրուցակից էր: Կյանքի այն դաժան դպրոցը, որ նա անցել էր դեռևս մանկությունից, կենդանի և անմիջական տպավորությունների պաշար էր տվել նրան, տպավորությունների, որոնց մասնակից էր դարձնում նա և մեզ ձմեռային երկար գիշերներին (մենք այն ժամանակ մի քանի հոգով ապրում էինք մի բնակարանում):

Ես չգիտեմ, թե ինչ տպավորություն էր թողնում Մաքսիմիչն ուրիշների վրա իր կարծիքների սրությամբ, շարժումների անհարթությամբ և կամ տեսակետների ու հայացքների յուրահատկությամբ, սակայն ինձ վրա նա թողնում էր ինչ-որ առանձնահատուկ, նոր և շրջապատողներին բնավ չհամանվող մարդու տպավորություն: Այդպես

թվաց նա ինձ առաջին հանդիպման պահին
և այդպես էլ մնաց նա ինձ համար մեր ծա-
նոթության ամբողջ ժամանակաշրջանում:
Հզոր և զիվային ինչ-որ մի բան կար նրա
մեջ»¹:

1891 թվին Գորկին արդեն պարզ պատ-
կերացում ուներ հասարակական անարդա-
բությունների մասին և նրա որոնող ու
սուր միտքն իրեն սանջող հարցերին պա-
տասխան էր որոնում համաշխարհային գրա-
կանության լավագույն արտադրանքների
մեջ: Վարդանյանը պատմում է իր այդ հի-
շողությունների մեջ, որ Պեշկովը կարդում
էր Շեքսպիրի, Գյոթեի, Բայրոնի ստեղծա-
գործությունները, առանձնապես սիրում էր
Բայրոնին: Բայրոնի ստեղծագործություննե-
րի ըմբոստ ու ազատատենչ մոտիվները հա-
րազատ էին հնչում երիտասարդ Գորկուն:
«Նա, — գրում է Վարդանյանը, — սիրում
էր Բայրոնին: Քանի-քանի անգամ կան-

¹ „Бакинские Известия“, 1903 г., № 13.

չում էր նա ինձ իր մոտ և առանձնահատուկ ոգևորությամբ կարդում էր «Մանֆրեդն» ու «Կայենը»: Տխտան Մանֆրեդը, որ հպարտորեն իշխում էր իր սարերքին և անդամ իրեն՝ Ահրիմանին, ցնցում և ապշեցնում էր նրան իր անասման վեհությամբ: Նրա մասին Պեշկովն այլ կերպ չէր խոսում, բայց եթե ոգեշունչ և չափազանց վերամբարձ տոնով: Նույնպիսի հրճվանքով էր կարդում նաև «Կայենը»: Այդ ստեղծագործությունների մեջ նրան ապշեցնում էր մեծ բանաստեղծի մտքի թռիչքի արտասովոր համարձակությունն ու թափը:

Եվ այժմ, երբ կենդանացնում եմ իմ հիշողության մեջ 1892 թվի ձմռան երեկոները, դետնափոր, նկուղային հարկում, աղքատիկ կահավորությամբ, բայց բավական ընդարձակ մի սենյակում, երբ նորինորոտեսնում եմ աչքերիս առջև իր ամբողջ մեծությամբ ծառացած Մաքսիմիչի հուժկու կերպարանքը, Մաքսիմիչի, որ պատմում էր իր կրած նեղություններն ու թափառում-

ներն անծայրածիր Ռուսաստանում, երբ նորից հիշում եմ նրա պատմածներն իր ասլրած աղքատության, զրկանքների, պայքարի ու տառապանքների մասին, ապա ինձ համար հասկանալի է դառնում Բայրոնի նկատմամբ նրա խանդավառ զմայլանքը»¹:

1928 թվին անդրադառնալով տասնյակ տարիներ առաջ Պեշկովի մասին հրապարակած իր այդ հիշողություններին, Վարդանյանը նոր, չափազանց կարևոր դեպքեր է վերհիշում Պեշկովի հետ ունեցած իր մտերմության մասին: Վարդանյանը գրում է. «Պետք է նշել, որ այն ժամանակները ես մեծապես տարված էի թատրոնով և Պեշկովի համար հաճախ արտասանում էի Գոգոլի «Նեկագարի հուշատետրից», Համլետի «Լինել թե չլինել» մենախոսությունը և այլն: Այս ամենի ազդեցության տակ էր, որ նա գրեց ինձ համար «Նեկագարի մենախոսությունը»: Երբ 1902 թվին ես հանձ-

¹ „Бакчиские Известия“, 1903 г., № 13.

նեցի իմ հոգւածը քաղ. Տոտոմյանին՝ „Ба-
кинские Известия“ թերթի խմբագրին,
նա խնդրեց ինձ՝ հանձնել իրեն, տպագրե-
լու համար, ամբողջ մենախոսությունը: Ես
մերժեցի, մի կողմից՝ այն պատճառով, որ
չունեի հեղինակի համաձայնությունը, մյուս
կողմից էլ՝ որովհետեւ այդ դեռեւս անփորձ
ղրչի մի արտադրություն էր: Հետագայում
քաղ. Տոտոմյանն ինքն էր գիմել Մ. Գոր-
կուն՝ տպագրելու թույլտվության միջնոր-
դությամբ, սակայն նա եւ մերժել էր, պա-
տասխանելով, որ այդ սոսկ մի գրչի խաղ
էր և ուրիշ ոչինչ¹:

Մենք հնարավորություն չունենք այստեղ
անդրադառնալու Վարդանյանի հիշողու-
թյունների մյուս կարեւոր մասերին: Նշենք
միայն, որ այդ հիշողությունները չափա-
զանց արժեքավոր փաստաթուղթ են հան-
դիսանում Գորկու վաղ շրջանի կյանքից:
Այդ հիշողությունները կարեւոր են նաեւ այն

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1928 թ., № 37:

տեսակետից, որ դրանք Գորկու նախագրական կյանքին վերաբերող առաջին հիշողություններն են, որոնք լույս տեսան 900-ական թվականների սկզբներին և որոնք կարևոր ու բնորոշ դիտողություններ են պարունակում Գորկու մասին: Այդ նույն թվին այս հիշողություններն ուղարկվել են Գորկուն և նա ծանոթացել է դրանց բովանդակությանը, այս հանգամանքն էլ ավելի արժեքավոր է դարձնում Վարդանյանի հիշողությունները՝ դրանց մեջ նկարագրված դեպքերի ճիշտ շարադրման տեսակետից:

Գորկու վաղ շրջանի ծանոթներից է Նիկիտա Կարա-Մուրզան: Կարա-Մուրզաների ընտանիքը հայ իրականության մեջ նշանավոր ընտանիքներից էր: Բավական է նշել, որ Նիկիտա Կարա-Մուրզայի եղբայրը՝ Քրիստափոր Կարա-Մուրզան՝ եղել է հայ խոշորագույն կոմպոզիտորներից մեկը:

Նիկիտա Կարա-Մուրզան Գորկու հետ ծանոթացել է նույնպես 1891 թվին, այսինքն այն շրջանում, երբ Գորկին դեռ չէր մտել

գրական առարկան: 1903 թ. Գորկու մասին հրապարակած իր հիշողությունների մեջ Նիկիտա Կարա-Մուրզան նշում է, թե ինչպես Գորկին հետաքրքրվում էր հայ և վրաց ժողովուրդների կյանքով, նրանց գրականությամբ ու գրողներով: «Ե՛վ այն ժամանակ, և՛ հետո, — գրում է Կարա-Մուրզան իր այդ հիշողությունների մեջ, — ինձ վիճակվել է հանդիպել Ա. Պեշկովի հետ և միշտ էլ նա համակրելի վերաբերմունք է ցույց տվել դեպի տեղական ժողովուրդները և հետաքրքրվել է նրանց կյանքով:

Այս ամառ, երբ Մ. Գորկին գտնվում էր Թիֆլիսում, ինձ հաջողվեց հանդիպել նրան և ճանապարհորդել նրա հետ երկաթուղով:

Նա աշխուժորեն վերհիշում էր Թիֆլիսը նրա բոլոր շրջակայքով և իր անցկացրած կյանքն այնտեղ: Նա հարց ու փորձ արեց ինձ ընդհանրապես տեղական կյանքի մասին, հետաքրքրվելով վրացիների և հայերի գրականությամբ. ցանկանում էր իմանալ լավ գրողների անունները և խնդրեց ուղար-

կիւ իրեն տեղական ժողովուրդների գրող-ների ստեղծագործությունների թարգմանությունները»¹:

Գրականության ասպարեզ մտնելուց հետո, Գորկու հայ ծանոթների շրջանն ավելի է մեծանում: Նրա ծանոթների ցանկում հանդիպում ենք հայ նշանավոր գրողների, հրապարակախոսների, խմբագիրների, կոմպոզիտորների և այլն: Այդ բոլորի հետ Գորկին նամակագրական կապեր է ունեցել, հանդիպումներ ու զրույցներ՝ հայ գրականության, արվեստի, հայ ժողովրդի կյանքի ու վիճակի մասին:

90-ական թվականների վերջերին Գորկու ստեղծագործություններն սկսեցին թարգմանվել հայերեն լեզվով: «Մուրճը», «Մշակը», այնուհետև «Լուման», «Նոր-Դարը» և մյուս հայ պարբերականներն սկսեցին մեկը մյուսի հետևից տպագրել Գորկու պատմվածքները: Իսկ 900-ական թվականների սկզբներից

¹ „Новое Обозрение“, 1903 г., № 6559.

արդեն հայ մամուլն ինչ էջերը լայն կերպով բաց է անում Գորկու առաջ: Նրա առանձին երկերը լույս են տեսնում տասնյակ նոր թարգմանություններով: Նայելով Գորկու երկերի թարգմանիչների ցանկին, այնտեղ հանդիպում ենք համարյա մեր բոլոր նշանավոր գրողներին—Հովհաննես Թումանյանին, Ավետիք Իսահակյանին, Հակոբ Հակոբյանին, Նար-Դոսին, Արաղուն և շատ ուրիշներին:

1902 թվի սկզբներին մանրամասն հարաբերություններ են սկսվում հայ կամպոզիտոր, «Ալմաստ» օպերայի տաղանդավոր հեղինակ Ալեքսանդր Սպենդիարովի և Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի միջև, հարաբերություններ, որոնք շարունակվում են երկար տարիներ:

Գորկու չափածո ստեղծագործություններից մի քանի կտոր, հենց իրեն՝ Գորկու առաջարկով ու ընտրությամբ, Սպենդիարովը վեր է ածում երաժշտության:

1902 թվին Գորկու հայտնի «Ձկնորսն

ու Ֆեյան» բանաստեղծության տեքստով՝ Սպենդիարովը գրում է երաժշտական բալլադ: Երբ առաջին անգամ Գորկու ներկայութեամբ և իրեն՝ Սպենդիարովի ղեկավարութեամբ օրկեստրը կատարում է «Ջկնորսն ու Ֆեյան», Գորկին չափազանց գոհ է մնում նրա երաժշտությունից: Իր այդ ստեղծագործության մեջ Սպենդիարովը տաղանդավոր կերպով կարողացել է պահպանել բալլադի երաժշտական ոճը, տալով տեղ-տեղ սլավոնական մեղեդիների նմուշներ: Ինչպես Սպենդիարովի բոլոր գործերում, այնպես և «Ջկնորսն ու Ֆեյան» բալլադում, Սպենդիարովի տաղանդն արտահայտվում է նրա երաժշտության պարզության ու զիզեցկության մեջ:

Սպենդիարովի արխիվում, նրա ձեռագրերի մեջ, կա սևագիր, հաղիվ ընթեռնելի մի ձեռագիր. դա ոչ այլ ինչ է, բայց եթե կոմպոզիտորի նախնական փորձերը՝ Գորկու մասին հիշողություններ գրելու համար: Սպենդիարովը ցանկացել է գրի առնել իր

հիշողությունները Գորկու մասին, բայց այդպես ել մնացել է սևագիր, անավարտ վիճակում: Սպենդիարովի այդ ձեռագիրը, նույնիսկ այդ վիճակում, դարձյալ խոշոր արժեք ունի մեզ համար, որովհետև նրա մեջ պատմվում է Գորկու հետ ունեցած իր առաջին հանդիպման և «Ջկնորսն ու Ֆեյա»-ի մասին: Ահա թե ի՜նչ ենք կարդում այդ ձեռագրում: «1902 թվին Յալտայում հայտնի դարձավ, որ Մաքսիմ Գորկին եկել է «Օլեիզ» ամսառանոցը: Նրա երկերն այն ժամանակ կարդացվում էին: Ինչպես հայտնի է, նրա գրական փառքը, նրա անձնավորությունը, որպես ժողովրդի ծոցից ելածի ու ռեվոլյուցիոնների, Յալտայի հասարակության մեջ հետաքրքրություն էին առաջացնում:

Նրա գալու առթիվ առանձին հետաքրքրություն էին ցուցաբերում. յուրաքանչյուրը ցանկանում էր տեսնել իր փառքի գալթնակեալում դռնվող գրողին, ժողովրդի ծոցից ելածին ու ռեվոլյուցիոններին: Ինձ, ինչպես բոլորին, նույնպես հետաքրքրեց

Գորկու գալը: Եւ շուտով իմ ծանոթ, Գորկու բարեկամ Յուրի Ալեքսեյեւիչը ինձ առաջարկեց իր հետ գնալ Յալոա՝ Գորկու մոտ: Ես մեծ բավականությամբ ընդունեցի այդ առաջարկը:

Գորկին ապրում էր մի գեղեցիկ առանձնատան, նրա հետ էր իր առաջին կինը՝ Եկատերինա Պավլովնան և փոքրիկ տղան՝ Մաքսիմը, ինչպէս նրան կոչում էին ծնողները: Մեծ ընդունարանում դրված էր մի սեղան, այցելուներն ուսանողներ և ուսանողուհիներ էին, դրանց թվում՝ երկու երեք գրող, որոնց մեջ հիշում եմ Բուենինին:

Գորկին մեզ ընդունեց իր առանձնասենյակում, որի լուսամուտից բացվում էր ծովի տեսարանը: Այդ օրը ծովը բոլորովին խաղաղ էր, Գորկին ինձ ասաց՝ ես չեմ սիրում ծովը այդպիսի հանգիստ վիճակում, փոթորկալից ծովը ավելի մոտ է իմ հոգուն: Գորկին հարցրեց իմ աշխատանքների մասին (հիշում եմ՝ այն ժամանակ ես գրում էի իմ էսքիզները): Գորկին ասաց. «Ես ընդ-

հանրապես բանաստեղծություններ չեմ գըրում, սակայն վերջերս մեղանչեցի, ըստ վալախական լեզենդի՝ մի երգ եմ գրել «Զինորան ու Ֆեյան» անունով: Եթե հարմար է, գրեք նրա երաժշտությունը: Ես բանաստեղծությունը կարգացի և համոզվեցի, որ նա երաժշտության համար հետաքրքրություն է ներկայացնում»¹:

Երաժշտագետ Ա. Շավերդյանը Սպենդիարովի մասին գրած իր հետաքրքրական աշխատության մեջ խոսելով Գորկու և Սպենդիարովի մտերմության մասին, ասում է. «Մաքսիմ Գորկու հետ Սպենդիարովը մոտիկ հարաբերության մեջ էր: Մեծ գրողը հաճախակի լինում էր կոմպոզիտորի բնակարանում, առանձնապես կանոնավոր հաճախում էր նրա երաժշտական երեկոներին: Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը մեծ համակրանքով էր վերաբերվում դեպի Սպենդիարովի

¹ Տես Սպենդիարովի արխիվը՝ Ռ. Մելիքյանի անվան գիտա-հետազոտական կաբինետում:

երաժշտական ստեղծագործությունները»¹ :

Խոսելով «Զինորսն ու Ֆեյան» բանաստեղծության մասին, Ա. Շավերդյանը նշում է, որ Գորկու այդ բանաստեղծության տեքստին ծանոթանալուց «մի քանի օր հետո Սպենդիարովը ցույց տվեց հեղինակին պատրաստի բալլադը բասի համար օրկեստրի հետ միասին և առաջիկա երաժշտական երեկոյներից մեկում, Սպենդիարովի այդ նոր ստեղծագործությունը — Գորկու պոեզիայի երաժշտական առաջին փոխարկումներից մեկը — կատարեց Շալյապինը: Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը շատ զոհ էր Սպենդիարովի այդ ստեղծագործությունից»²:

1902 թվին Գորկին իր «Քաղքենիներ» դրաման նվիրում է Սպենդիարովին՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Ֆեյայի երգի» տաղանդավոր հեղինակին՝ Ալեքսանդր Աֆա-

¹ А. Шавердян — А. А. Спендиаров, изд. 1939 г., Москва, стр. 17.

² Նույն տեղում:

նասեվիչ Սպենդիարովին՝ ի հիշատակ — Մ. Գորկի»:

1912 թվին Ալեքսանդր Սպենդիարովը Գորկու «Эдельвейс» արձակ բանաստեղծության հիման վրա գրում է երաժշտություն՝ պարտիտուրայի համար: Իր այդ աշխատության ճակատին Սպենդիարովը գրել է. «Նվիրվում է Մարիա Անդրեյեվնա Վեդերինսկայային — Ա. Սպենդիարով»: Ինչպես հայտնի է, Մարիա Անդրեյեվնա Վեդերինսկայան Գորկու կինն էր: Հասկանալի է, որ Գորկու ընտանիքի հետ չափազանց մտերմական սրայմաններում միայն, Սպենդիարովը կարող էր իր երկը նվիրել այդ ընտանիքի անդամներին:

1905 թվին Ռուսաստանում ռեվոլյուցիոն շարժումների ալիքն ամենուրեք մեծ չափերի էր հասել: Ռուս մեծ ժողովրդի հետ պայքարի էին ելել նաև Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդները: Ցարիզմի հիմքերը խիստ

խարխլված էին: Եվ ահա, այդ վիճակից ղուերս դալու և մասսաների ռեվոլյուցիոն շարժումների ընթացքը փոխելու նպատակով, ցարական կառավարությունն ազգամիջյան կռիվներ ու կոտորածներ է կազմակերպում Ռուսաստանի ժողովուրդների միջև:

Ընկեր Ստալինը դեռևս 1904 թվին, ազգամիջյան մեծ կոտորածների նախօրյակին գրած իր մի հոդվածում տալիս է ցարական ինքնակալության ազգային ռեակցիոն, բանդիտային քաղաքականության սպառնիչ ու պարզ գնահատականը: «Ռուսական ինքնակալությունը, որպես Ռուսաստանի պրոլետարիատի ամենատխերիմ թշնամին, շարունակ դիմադրություն է ցույց տալիս պրոլետարների միավորման գործին: Նա ավազակաբար հետապնդում է ազգային կուլտուրան, լեզուն, սովորությունները և Ռուսաստանի «օտար» ազգությունների հիմնարկությունները, ինքնակալությունը նրանց զրկում է քաղաքացիական անհրաժեշտ իրավունքներից, ճնշում է բոլոր կողմերից,

նրանց մեջ փարիսեցիաբար անլստահություն ու թշնամանք է սերմանում, նրանց հրահրում է դեպի արյունահեղ ընդհարումներ, դրանով ցույց տալով, որ ուսական ինքնակալության միակ նպատակն այն է, որպեսզի Ռուսաստանում բնակվող ազգերին կռիւցնի, սրի նրանց միջև ազգային երկպառակությունը, ամրապնդի ազգային միջնորմերը և դրանով իսկ ավելի մեծ հաջողությամբ բաժան-բաժան անի պրոլետարներին, ավելի մեծ հաջողությամբ մանրատի Ռուսաստանի ողջ պրոլետարիատին ազգային մանր խմբերի և այդ ճանապարհով դերեզման փորի բանվորների դասակարգային ինքնագիտակցության, նրանց դասակարգային միավորման համար:

Սրանք են ուսական ռեակցիայի շահերը, սա է ուսական ինքնակալության քաղաքականությունը¹:

¹ „Под знаменем марксизма“, 1939 г., № 12, стр. 62.

Ինչպէս հայտնի է, ցարական ինքնակա-
րութիւնը հատկապէս մեծ ջանք դրած դրեց
ազգամիջյան կոտորածներ ու ջարդեր կազ-
մակերպելու Անդրկովկասում: 1905 թվի
օկուլյուցիայի նախօրյակի հայ-թուրքական
կոտորածներն իրենց բնույթով ամենասոս-
կալին էին ցարական կառավարութեան կազ-
մակերպած ազգամիջյան բոլոր կոտորած-
ներից:

Անդրկովկասի ազգամիջյան այդ կոտո-
րածների առթիւ Մաքսիմ Գորկին 1905
թվին արտասահմանում մի բողոշունչ հոդ-
ված տպագրեց: Այդ հոդվածում Գորկին
իրեն հատուկ սրութեամբ ու վճռականու-
թեամբ ցույց տվեց, որ այդ բոլոր զազա-
նութիւնների հեղինակը ցարիզմն է և նրա
դեմ է, ու պիտի ուղղել ամբողջ պայքարը:
Գորկու այդ ելույթը նրա նախաօկուլյուցիոն
շրջանի ամենափայլուն ելույթներից մեկն է:
Ցարիզմի սև ցենզուրան, իհարկե, արգելեց
Ռուսաստանի սահմաններում տպագրելու
Գորկու այդ հոդվածը: Այն հրապարակվեց

արտասահմանյան մամուլում — լույս տեսավ նաև առանձին գրքույկով: Իր այդ հոդվածում Գորկին Անդրկովկասի մասին, գրում է «Ես այնպես ջերմագին սիրում եմ այդ Հրնաղ երկիրը, որ հոյակապ գեղեցկության և ուժի մարմնացումն է, նրա ձյուններով թևավորված լեռները, արագահոս, քաղցրահնչյուն գետերի ուրախ աղմուկով լեցուն նրա հովիտներն ու կիրճերը և նրա գեղեցիկ, հալարտ դավալներին:

Կովկասում եղած ժամանակ ես ամենուրեք տեսա, թե ինչպես խաղաղ և բարեկամարար աշխատում էին վրացին, թուրքը և հայը միասին, ինչպես մանկական ուրախությամբ և պարզ կատակում էին, երգում, ծիծաղում. և այնպես դժվար էր հավատալ, որ այդ պարզամիտ ու սքանչելի մարդիկ այժմ բթորեն ու անմտորեն կռտորում են միմյանց, ենթարկվելով նրանց գրգռող չար ու մութ ուժին»¹:

¹ М. Горький, Ранняя революционная публицистика, стр. 117.

Գորկին Անդրկովկասի ազգային կոտորածները չի դիտում որպես եզակի և պատահական մի երևույթ. նա այդ կապում է ցարիզմի վարած ընդհանուր ազգային քաղաքականության հետ. «Ինձ թվում է, որ ամբողջ երկրի համար համահավասար ամոթաբեր արյունոտ ողբերգությունները Բազմում և Երևանում՝ իրենց շարժառիթներով չեն տարբերվում Քիշինևում և Վարշավայում, Ժիտոմիրում և Լոժում կատարված համանման ողբերգություններից: Նախիջևանում, Կուրսկում, Ռիգայում և Իվանովո-Վոզնեսենսկում — ամենուրեք երևում է իշխանությունը երկրի վրա կորցնելու երկյուղից խենթացած մի խումբ մարդկանց զաղրելի գործը, մարդիկ, որոնք ձգտում են արյունով հանդցնել ժողովրդի՝ կյանքի ձևերի կառուցողը լինելու իր իրավունքի գիտակցության պայծառ բռնկված հուրը»¹:

Գորկին որոշակի նշում է, թե ինչու են ցարիզմն ու նրա վարձու ազգային շովի-

¹ Նույն տեղում, էջ 117—118:

նխատական սպարախաները կազմակերպում ազգամիջյան այդ կոտորածները: «Պարազխաները,—գրում է իր այդ հոդվածում Գորկին,—ղղում են, որ վերահաս է իրենց հոգեւարքը և մոտիկ է մահը, բայց նրանք ուղղում են ապրել և պայքարում են ժողովրդի կամքի դեմ, ինչպես կարող են, պայքարում են անաշխիւ, երկչոտ և խայտառակ ձեւերով»¹:

1905 թվին տպագրելով Մաքսիմ Գորկու այդ հոդվածից մի հատված և շարադրելով չտպագրված հատվածների մտքերը, «Մշակ» թերթը հետեյալ տողերն է ավելացնում. «Մեր կողմից, մեր հոգու բոլոր հղորությամբ ձայնակցենք մենք հանճարեղ ուսուցողին, որ այնքան շատ նախատում է մտցնել մասսայի խավար մտքերի մեջ եղբայրասիրություն, խաղաղություն, ազգային համերաշխության գաղափարները»²:

¹ М. Горький, Ранняя революционная, публицистика, стр. 118.

² «Մշակ», 1905 թ., № 143:

Տասնյակ տարիներ հետո, Սովետական
 իշխանության օրոք, երբ Գորկին այցելեց
 Անդրկովկաս, տեսավ Անդրկովկասի ժողո-
 վուրդների բարեկամությունը, նրանց հա-
 մերաշխ կյանքն ու շինարար աշխատանքը,
 մեծ հրճվանքով գրեց. «Նայում էի ես այդ
 մարդկանց, լսում նրանց ճառերը և չէի
 հավատում, որ մոտիկ անցյալում ունի չի-
 նովիստները, փորձելով ամրացնել ցարի իշ-
 խանությունը, կարողացան առաջացնել ա-
 բյուրնոտ թշնամություն թուրքերի և հայերի
 միջև: Դժվար էր հավատալ, որ ես իր ժամա-
 նակին, գրել եմ ինքնակալության այդ հան-
 ցադործության մասին, ինքնակալություն,
 որը ցեղական թշնամանք էր հրահրում,
 չէր խորշում մատասյական սպանություն-
 ների զաղրելի գործի դրդողի դերից: Եվ
 ահա տեսնում եմ՝ փչեց այն ազատության
 քամին, որ կարող են ստեղծել միայն աշ-
 խատանքի մարդիկ, և անցյալի կոշմարը
 չքացավ այնպես, որ, կարծես, այն չի եղել
 այժմ հաճախ թուրքական դավրոցներում դա-

սավանդում են հայուհիները, Ադրբեջանի գյուղացիներն իրենց անասուններն արածացնում են Հայաստանի գեղեցիկ լեռների լանջերին և Սովետների Միության աշխատավոր ժողովուրդները կազմակերպվում են որպես մի միասնական ստեղծագործական ուժ»¹։

Մաքսիմ Գորկու 1905 թվի այդ հոդվածը և տառնյակ տարիներ հետո գրած այս տողերը վկայում են մեծ հումանիստի հոգատար և խորը մարդկային վերաբերմունքի մասին դեպի մանր ժողովուրդների առօրյա կյանքը։

Գորկին ցարական Ռուսաստանի մանր ժողովուրդների իսկական բարեկամն ու պաշտպանն էր։ Տարիների ընթացքում նա բազմաթիվ հոդվածներ է գրել աղյուսի խաղաղ համակեցության ու համերաշխության մասին։ Գորկին էր, որ իր կրակոտ հոդվածներով ամենուրեք ջախջախիչ հարված

¹ «Наши достижения», 1929 г., № 1, стр. 26—27.

էր հասցնում ցարիզմին, ազգային հարցում նրա վարած շովինիստական, թուէոտ քաղաքականութեան համար: 1912 թվին գրած «Ռուսական ինտելիգենցիայի և ազգային հարցի մասին» իր հոդվածում Գորկին ասում է. «Նացիոնալիզմի այդ պրոպագանդան, որ հանդիսանում է ավանտյուրիստների ու պրովոկատորների մութ խորշերից եկող այն քաղաքականութեան ներշնչումների պտուղը, որը ներխուժում է ամեն տեղ, որտեղ համերաշխությունն է աճում և որը ժամանակավոր հաջողութեամբ թուրքերի ձեռքով ջարդեց հայերին, այժմ փորձում է մոսկովցիների ձեռքով խեղդել կիւնցիներին»¹:

Լենինին ուղղված իր մի նամակում Գորկին գրում է, որ հարկավոր է, քաղաքական մյուս հարցերին զուգընթաց, ուժեղացնել պայքարը հատկապես նացիոնալիզմի դեմ,

¹ „М. Горький. Материалы и исследования“, том I, стр. 65.

որ նացիոնալիզմը քանի գնում՝ ավելի ուժեղանում է Ռուսաստանի ժողովուրդների մեջ և պատճառ դառնում ազգային արյունահեղ կոտորածների ու ջարդերի:

1913 թվի փետրվար ամսին Լենինը պատասխանում է Գորկու նամակին: Իր այդ նամակում Լենինը գրում է. «Նացիոնալիզմի նկատմամբ միանգամայն Ձեզ հետ համաձայն եմ, որ հարկավոր է դրանով ավելի լուրջ զբաղվել: Մեզ մոտ մի հրաշալի վրացի նստել ու հավաքելով բոլոր ավստրիական ու այլ նյութերը, „Просвещение“-ի համար մի մեծ հոդված է գրում: Մենք դրա վրա կծանրանանք: Բայց որ մեր բանաձևերը (դրանք ուղարկում եմ տպված) «գրասենյակային ձևական պատասխաններ» են ներկայացնում, այդ մասին արդեն Դուք իզուր եք վատաբանում: Ո՛չ: Դրանք ձևական պատասխաններ չեն: Մեզ մոտ Կովկասում էլ՝ ս.-դ. վրացիներ + հայեր + թուրքեր + ռուսներ տաս տարուց ավելի աշխատում էին միասին, միասնական ս.-դ. կազ-

մակերպության մեջ: Դա ոչ թե ֆրազ է, այլ ազգային հարցի պրոլետարական լուծում: Միակ լուծումը: Այդպես էր և Ռիզայում՝ ոռւսներ + լատիշներ + լիտվացիներ. անջատվում էին միայն սեպարատիստները — Բուհդը: Նույնը՝ Վիլնոյում»¹:

Այդ հրաշալի վրացին, որի անունը կոնսպիրատիվ նկատառումներով Լենինը չի հիշատակում — մեծ Ստալինն էր: Լենինի խոսքը Ստալինի վեհնայում գրած «Ազգային հարցը և Սոցիալ-դեմոկրատիան» հայտնի աշխատության մասին է, որը տպագրվեց „Просвещение“ ժուռնալի 1913 թվի համարներում: Իր այդ աշխատության մեջ ընկեր Ստալինը փայլուն կերպով տվեց ազգային հարցի մարքսիստական լուծումը և ծրագրեց բոլշևիկների անելիքներն ազգային հարցում:

Ինչպես հայտնի է, Գորկին, քաղաքական դժվարին ու բարդ իրադարձությունները

¹ Ленин, Соч., том XVI, стр. 328.

ճիշտ ըմբռնելու և կողմնորոշվելու համար, խորհրդով միշտ դիմում էր Լենինին, որը բացառիկ սիրով նրան օգնում, բացատրում էր իրերի դրուժյունը և նրանց հետագա ընթացքը: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է Լենինի պատասխան մի նամակը Գորկուն, որտեղ նա խոսում է դաշնակցության մասին: Հավանորեն Գորկին իր նամակում հարցրել է դաշնակցականների որևէ ելույթի կամ արարքի մասին, և Լենինը 1913 թվի իր մի նամակում Գորկուն պատասխանում է. «Դաշնակների մասին ես ոչինչ չեմ լսել: Բայց գտնում եմ, որ այդ լուրն անմիտ է: Դա կառավարության կողմից է բաց թողնված, որ ցանկանում է կուլ տալ թյուր-բահայաստանը»¹:

Գորկու այն նամակը, որին պատասխանում է Լենինը, ցավոք որտի չի հրապարակված և դժվար է կռահել, թե կոնկրետ

¹ „Письма Ленина Горькому“, Москва, 1933 г., стр. 80.

Գորկու ճիւղ հարցումին է վերաբերում Լենինին այս պատասխանը: Այնուամենայնիւ, Լենինին այս տողերը որոշակի վկայում են այն մասին, որ Գորկին հետևում էր հայերի հասարակական կյանքին, նրանց մեջ տեղի ունեցող քաղաքական պայքարին:

Ինչպես հայտնի է, դեռևս 1905 թվի նախօրյակին, երբ Մաքսիմ Գորկին կապվեց Ռուսաստանի բանվորական շարժման հետ և հետո հարեց Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատական Բանվորական Պարտիայի բոլշևիկյան թևին, բուրժուական մամուլն ու գրական քննադատությունը մեծ վայնասուն բարձրացրին Գորկու շուրջը. տասնյակ հոդվածներ տպագրվեցին այն մասին, որ Գորկու տաղանդն այլևս չի փայլում առաջիկայես, որ Գորկու գեղարվեստական երկերը լոկ հրապարակախոսական ճառեր են, որ նասուկ մի պրոպագանդիստ է և մի շարք նման պրովոկացիոն հայտարարություններ

Գորկու հասցեին: Այդ գործում փոքր դեր
չէր կատարում մենշևիկյան և սե-հարյու-
րյակային քննադատությունը: Պայքարը
Գորկու շուրջն առանձնապես սուր բնույթ
ստացավ 1905 թվից հետո սկսված ռեակ-
ցիայի տարիներին: Բոլշևիկյան պարտիան,
Լենինի - Ստալինի գլխավորությամբ, իր
պաշտպանության տակ առավ պրոլետարիա-
տի մեծ երգչին: Լենինը գրում էր. «Կասկած
չկա, որ Գորկին հսկայական գեղարվեստա-
կան մի տաղանդ է, որը շատ օգուտ է բե-
րել և կբերի համաշխարհային պրոլետարա-
կան շարժմանը»¹: Պայքարը Գորկու համար
և Գորկու դեմ ոչ թե նեղ գրական պայքար
էր, այլ լուրջ և բավական սուր բնույթի
քաղաքական պայքար: Դա պայքար էր մի
կողմից՝ հանուն պրոլետարական, սոցիալիս-
տական կուլտուրայի զարգացման ու հաղ-
թանակի, իսկ մյուս կողմից՝ պայքար հա-
նուն բուրժուազիայի իդեոլոգիայի, հանուն

¹ Ленин, Соч., том. XX, стр. 41.

կուլտուրայի հին, նեխված, ուսուցիտն տրա-
դիցիաների պահպանման: Ռուս իրականու-
թյան մեջ տեղի ունեցող այդ պայքարն իր
խորն արձագանքն էր գտնում նաև Անդր-
կովկասում:

Հայ իրականության մեջ Գորկու համար
մղվող պայքարը գլխավորում էին Լենինի
ու Ստալինի լավագույն գիտակիցներ և ա-
շակերտներ Ստեփան Շահումյանն ու Սու-
րեն Սպանդարյանը:

Իրենց շուրջը համախմբելով բոլեևիկյան
լավագույն կադրերին (Հակոբ Հակոբյան,
Ա. Մաավյան և ուրիշ.), Շահումյանն ու
Սպանդարյանը խոշոր դեր կատարեցին հայ
իրականության մեջ Գորկուն մեծարելու,
նրա ստեղծագործությունները թարգմանա-
բար մատասյալանացնելու և նրա թշնամի-
ներին, որոնք միաժամանակ բանվոր դա-
սակարգի թշնամիներն էին, ջախջախելու
գործում: Ինքը՝ Շահումյանն առաջինն էր,
որ թարգմանեց Մաքսիմ Գորկու «Մի ան-
գամ աշնանը...» հիանալի պատմվածքը: Դա

առաջին երկն էր Գորկուց, որ հայերեն լեզվով առանձին գրքով լույս տեսավ 1901 թվին: Շահումյանի ցուցումներով Գորկուց թարգմանություններ են կատարում նաև Հակոբ Հակոբյանը, Ս. Մռավյանը և շատ ուրիշները: Բայց թարգմանությունները բավական չէին, հարկավոր էր աշխատավոր լայն մասսաներին ծանոթացնել Գորկու կյանքին ու պայքարին, հարկավոր էր ցույց տալ Գորկու, որպես արվեստագետի ու մտածողի, համաշխարհային նշանակությունը:

1911 թվին Շահումյանը բողևիկյան մամուլում հանդես է գալիս մի ընդարձակ քննադատական հոդվածով Գորկու ստեղծագործությունների մասին: Իր այդ հոդվածում լենինյան հատուկ սրությամբ Շահումյանը հարվածում է բուրժուազիայի բոլոր տեսակի լակեյներին, որոնք ամեն կերպ ձգտում էին վարկարեկել, աղավաղել Գորկի արվեստագետին և նրա հասարակական ու քաղաքական դեմքն: Անդրկովկասի աշխատավորության առաջ:

Շահումյանն իր այդ հոդվածի հենց առաջին առդերից բնորոշում է Գորկու, որպես գրողի, դերը ունի հասարակական կյանքում: Նա գրում է. «Մաքսիմ Գորկին ունի բանավորների սիրելին է: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է: Դուրս գալով ժողովրդական «ստորին» խավից, ինքնուսուցող, նա իր մեջ զարգացրեց խոշոր գեղարվեստական տաղանդ: Ապա հասնելով գրական փառքի բարձունքներին, դառնալով պաշտոնական ընթերցող հասարակության կուռքը՝ իր բնական զարգացման ընթացքով նա եկավ բանավորների մոտ, որոնց նա բերեց իր գեղարվեստական տաղանդը, կանգնեց նրանց հետ մի գրողակի տակ, դարձավ նրանց երգիչն ու կենցաղագիրը»¹:

Բնորոշելով Գորկու մեծությունն ու դերը, Շահումյանն անցնում է այն պայքարին, որ տարվում էր Գորկու շուրջը: «Ներկայումս, — գրում է Շահումյանը, — դուք չեք

¹ „Современная жизнь“, 1911 г., № 1.

գտնի ոչ մի աշտպես կոչված «առաջագիմական» թերթ՝ մայրաքաղաքի կամ դավառական, որ ժամանակ առ ժամանակ, այս կամ այն ձևով, գիտակցաբար թե անգիտակցաբար, վրիժառու չլինի Գորկուց, նրա համար, որ նա երես դարձրեց «հասարակությունից» և վնասը բանվորների մոտ։ Եվ առհասարակ միջոցների մեջ խտրություն չդնող բուրժուական մամուլը, այդ դեպքում, հաճախ կանգ չի առնում անթույլատրելի ձևերի առաջ, որպեսզի վրեժխնդիր լինի Գորկուց»¹։

Մերկացնելով մի շարք բուրժուական քննադատների, որոնք աշխատավարության ու ժողովրդի առաջ, գրական բարքերի անսակեաից անթույլատրելի և երբեմն ուղղակի քրեական միջոցներով խեղաթյուրել, աղավաղել են Գորկու ստեղծագործությունները, Շահումյանը գրում է. «Նման «քննադատները» խոսելով բանվորական գրող Գորկու

¹ «Современная жизнь», 1911 г., № 1.

մասին, ինչպես նաև առհասարակ այն բոլորի մասին, ինչ վերաբերում է բանվորներին, ոչ մի կերպ չեն կարողանում խուսափել... ստից, խեղաթյուրումներից, զբրարառություններից»¹:

Իր այդ հոդվածում կանգ առնելով Գորկու «Ինքնուս գրողների մասին» հոդվածի վրա և ցույց տալով այն բացառիկ հոգատար վերաբերմունքը, որ հանդես է բերում Գորկին դեպի ժողովրդի գրողները, նրանց ստեղծագործություններն ու հոգսերը, Շահումյանը գրում է. «Մեզ գրականության մեջ, զոնե արդի գրականության՝ մենք չգիտենք մի այլ գրող, որ այն աստիճան բարոյական, նրբազգաց ու մաքուր լինի, ինչպես Գորկին է: Հարկավ, մենք այդ ասում ենք ոչ միայն վերոհիշյալ հոդվածի հիման վրա, այլ նկատի ունենալով նրա բոլոր գրվածքները, նրա ամբողջ գրական գործունեությունը»²:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Շահումյանը Գորկու մասին իր այդ չափազանց արժեքավոր հոդվածն ավարտում է հետևյալ բոցաշունչ խոսքերով. «Գորկին պրոլետարական գրականության զարդն ու պարծանքն է... և «բանվորները հպարտությամբ կարող են ասել—այո՛, Գորկին մե՛րն է, նա մեր նկարիչն է, մեր բարեկամն ու զինակիցը՝ աշխատանքի ազատագրման մեծ պայքարում»¹:

Շահումյանն առհասարակ առիթը բաց չի թողել իր ջերմ խոսքն, ասելու Գորկու մասին: 1916 թվին իր մի հոդվածում, խոսելով Գորկու աշխատակցությամբ հրատարակվող «Летопись» ամսագրի մասին, Շահումյանը գրում է. «Ներկա համարի գեղարվեստական բաժնի զարդը, ինչպես միշտ, Գորկու պատմվածքն է՝ «В людях» վերնագրով, որը դեռ շարունակվում է: Այդ գրվածքն ինքնակենսագրական բնավորություն է կրում և վերաբերում է Գորկու

¹ «Современная жизнь», 1911 г., № 1.

պատանյական տարիներին: Նրա „Дет-
СТВО“-ի հետ միասին, որ լույս է տեսե-
առանձին գրքով, այդ աշխատությունն ան-
շուշտ գրավելու է աչքի ընկնող տեղ ու-
սական գեղարվեստական գրականության
ամենափայլուն գործերի շարքում: Գորկու
ամեն մի տողը կարդացվում է մեծ էս-
թետիկական հաճույքով ու հետաքրքրու-
թյամբ¹:

Շահումյանը հատուկ հողվածով հանդես է
եկել Գորկու խմբագրած «Հայ գրականու-
թյան ժողովածու»-ի առթիվ, բայց այդ
մասին մի քիչ հետո, երբ կանցնենք այդ
ժողովածուն կադմելու և հրատարակելու
պատմությանը:

Սուրեն Սպանդարյանը նույնպես բարձր
է գնահատել Գորկու մեծ տաղանդը պրոլե-
տարական ռեվոլյուցիայի պատմական գոր-
ծում և իր ելույթներում ու հողվածներում
ամենուրեք նրան մեծարել ու մասնաշաղկա-

¹ «Պայքար», 1916 թ., № 37:

նացրել է: Դեռևս 1907 թվին իր «Քաղաքական ակնարկներ» հոդվածաշարերը Սպանդարյանն ավարտում է հետևյալ տողերով. «Բարձրանում է ռեվոլյուցիայի ակիքը, սկսվում է մակերնթացությունը... «փոթորիկն ահեղ թող ուժգին պայթն»¹:

Ինչպես հայտնի է, «փոթորիկն ահեղ թող ուժգին պայթն» խոսքերը վերցված են Գորկու «Մրրկահավից»: Բոլշևիկյան պարտիայի առաջավոր մարտիկները, Լենինի և Ստալինի ցուցումներով, միշտ օգտագործել են Գորկու գեղարվեստական խոսքն իրենց ռեվոլյուցիոն ագիտացիայի և պրոպագանդայի գործում: Այդպես է վարվել նաև Սպանդարյանը:

1908 թվին դուրս գալով Տոլստոյի մասին Լենինի գրած հոդվածի շուրջը բուրժուական մամուլի բարձրացրած վայնասունի դեմ, Սպանդարյանն իր «Ազնիվ վրդովմունք» հոդվածի մեջ խոսում է նաև այդ

¹ „Бакинский пролетарий“, 1907 г., № 2.

նույն մամուլում Մ. Գորկու մասին տպագրված հոդվածների առթիվ, որոնց մեջ «կան շատ սովորական լիբերալ ճիշեր ֆանատիզմի, աղանդավորության մասին, կա Մ. Գորկու կենկից կծելու փորձ, մի խոսքով՝ բուրժուական լրագրական երգեհոնի ամբողջ ռեպերտուարը»¹:

1910 թվին Սպանդարյանն իր մի հոդվածում շարադրում է երեխաների դաստիարակության մասին Գորկու գրած զեկուցման հիմնական մտքերը:

Ս. Սպանդարյանի, Ս. Շահումյանի ղեկավարությամբ, ցուցումներով ու օժանդակությամբ հայ իրականության մեջ խոշոր աշխատանք է տարվել Գորկու մասսայականացման ու մեծարման համար: Այդ տեսակետից լուրջ ուշադրության արժանի է Ա. Մռավյանի կատարած աշխատանքը: 1916 թվին ընկ. Մռավյանը «Պայքար» թերթում հանդես եկավ մի հատուկ հոդվա-

¹ „Бакинский рабочий“, 1908 г., № 7.

ծով և վերլուծեց Գորկու գեղեցիկ հեքիաթները՝ Խառլիայի բանվորների կյանքից: Իր այդ հոդվածում նախապես ջրելով ունև և հայ բուրժուական քննադատների բամբասանքները Գորկու երկերի գեղարվեստական արժեքի մասին, ընկ. Մուսվյանն ընդգծում է. «Այդ երկերը եկան ապացուցելու, որ պրոլետարական աշխարհայացքն ու աշխարհադպացումը Գորկու գեղարվեստական ստեղծագործությունը հզոր թափ են տվել և հարստացրել... իսկ նրա «Հեքիաթները» ողողված են խոր, մարդկային անկեղծ սիրով ու մարգարեական հավատով դեպի մարդկություն պայծառ ապագան: Ամբողջ դրքից բուրում է մի զարմանալի ու վարակիչ լավատեսություն, կենսաթրթիւ աշխարհադպացում»¹:

Բացի այդ հոդվածից՝ Մուսվյանը ձեռնամուխ է լինում Գորկու խոսքերի գեղեցիկ հեքիաթների թարգմանություն դուր-

¹ «Պայքար», 1916 թ., № 10:

ծին: Իր այդ թարգմանություններէց մի քանիսը նա տպագրում է «Պայքար»-ի 1916 թվի համարներում:

Պրոլետարական նշանավոր բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը 1914 թվին թարգմանում է Գորկու խալական հեքիաթներից երկու կտոր և հրատարակում առանձին գրքով: Իսկ հետագա տարիներում գրած իր մի հոգվածում Հակոբյանը նշում է. «Մաքսիմ Գորկին հեղաշրջեց մեր դարի ամբողջ գրականությունը, մեր դարի նոր սերնդի մտքերն ու հայացքները, նրա սպասելիքներն ու ակնկալումները... նրա գործերը հիմնովին բողոք են ցարական ռեժիմի դեմ, նրա ամեն մի տողի տակ թաղնված են ցասումն ու զայրույթը տիրող կարգերի դեմ, կապիտալիստական բռնակալության դեմ»¹:

Բոլշևիկյան քննադատությանը հետևում է հայ լավագուշն ու առաջավոր ինտելի-

¹ «Պրոլետար», 1936 թ., № 140:

գենցիան: Հանդես են գալիս մեր լավագուշն
գրողները և հողվածներով ու ելույթներով
իրենց ձայնը միացնում Գորկու հուժկու
ձայնին:

Մեր աղանավոր գրողներից Վլթանես
Փափազյանը բացառիկ սեր է տածել դեպի
Գորկին ու նրա ստեղծագործությունները:
Այդ սերը դեպի Գորկին Փափազյանն ար-
տահայտել է իր նամակներում, Գորկու մա-
սին գրած իր հողվածներում ու գրական
ելույթներում: Որպես քաղաքացի, ստեղծա-
գործող ու հասարակական գործիչ, Գորկին
շատ կողմերով մոտ է եղել Վլթանես Փա-
փազյանի սրտին: Գորկու ըմբոստ հոգին,
նրա հուժկու, աղստամբ ձայնը տիրող կար-
գերի դեմ հաճախակի արձագանք է գտել
Փափազյանի ստեղծագործությունների ու
նրա հրապարակախոսական հողվածների մեջ:
Հատկապես նշանակալից է Փափազյանի եր-
կու հողվածը, որտեղ սլարզ ու որոշակի
զրսևորվում է Փափազյանի վերաբերմուն-

քը դեպի Գորկի գրողն ու հասարակական գործիչը:

Գորկու հրապարակախոսական ելույթների մեջ առանձին տեղ են գրավում 1913 թվին գրած «Կարամազովշինայի մասին» և «Դարձյալ կարամազովշինայի մասին» հոդվածները: Դա մի բացառիկ համարձակ ելույթ էր ռուսական սև ռեակցիայի հետևանքով արվեստի ու գրականության ասպարեզում ստեղծված՝ նեխված ճահճի մասին: Գորկու այդ ելույթն իր վրա բեռեց ժամանակի հասարակական-գրական միտքը: Մի սոսկալի արշավանք սկսվեց Գորկու դեմ:

Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնի երկու նոր բեմադրությունները առաջացրել էին Մաքսիմ Գորկու զայրույթը: Այդ բեմադրությունները Դոստոյևսկու «Նդրայրք կարամազովներ» և «Բեսի» վեպերի սցենարովիկաներն էին: Գորկին իր զայրույթն արտահայտեց հրապարակոթեն: Իր վերոհիշյալ հոդվածներում մի շարք օրինակներով ցույց տալով Դոստոյևսկու այդ երկերի

միանգամայն մնասական, ռեակցիոն էութ-
թյունը, Գորկին գրում է. «Իսկ ինչո՞ւ փոր-
ձում են հասարակության ուշադրությունը
բեռնել մեր ազգային պսիխիկայի հենց այդ
հիվանդագին երևույթների վրա: Այդ բոլորն
անհրաժեշտ է հաղթահարել, նրանցից հար-
կավոր է բուժվել, անհրաժեշտ է ստեղծել
առողջ մթնոլորտ, ուր այդ հիվանդություն-
ները չկարողանան տեղ գտնել:

Իսկ մեզ մոտ ցույց են տալիս թարախա-
կալած խոցեր, դիակացած մարմիններ, հար-
կադրելով մտածել, թե մենք ապրում ենք
մեռած հոգիների և կենդանի դիակների
մեջ»¹:

«Կարամազովշինայի մասին» իր այդ բո-
ցաշունչ, մարտական հողվածքը Գորկին ա-
վարտում է՝ դիմելով հասարակության լա-
վագության և առողջ մասին՝ միանալու իր կո-
չին և բողոքելու անկումային, հիվանդոտ

¹ М. Горький, Литературно-критические
статьи, стр. 146.

արվեստի դեմ: Գորկին գրում է. «Ես առաջարկում եմ բոլոր հոգեպես առողջ մարդկանց, բոլոր նրանց, ում համար սլարդ է ուսական կյանքի առողջացման անհրաժեշտությունը, բողոքել Դոստոյևսկու երկերը բնագրերու դեմ»¹:

Իսկ իր երկրորդ՝ «Դարձյալ կարամազովշչինայի մասին» հոդվածում Գորկին կոչ է անում. «Անհրաժեշտ է արխություն քարոզել, անհրաժեշտ է հոգեկան առողջություն, դորժ, այլ ոչ թե ինքնագնահատում, անհրաժեշտ է վերադարձ դեպի եռանդի աղբյուրը— դեպի դեմոկրատիան, դեպի ժողովուրդը, դեպի հասարակությունն ու գիտությունը»²:

Գորկու այդ կոչը խոշոր հասարակական երևույթ էր Ռուսաստանում տիրող ռեակցիայի դեմ ուղղված բանվորական ռեվոլյուցիոն շարժման նոր վերելքի սկզբին:

Ռուսական լավագույն և առաջավոր ին-

¹ Նույն տեղում, էջ 148:

² Նույն տեղում, էջ 153:

տելիգենցիան իր ձայնը միացրեց Գորկու ձայնին, բայց ռուսական ինտելիգենցիայի մի ստվար մասը դուրս եկավ Գորկու դեմ: Պայքարը բավական սուր բնույթ ունեւր, նա տարածվեց նաեւ Եվրոպայում ու Արեւելքում: Ռուսաստանի ժողովուրդների մեջ այդ պայքարը նույնպիսի սուր բնույթ ունեւր, ինչպիսին նա ունեւր ռուս իրականութեան մեջ:

Վերջանեա Փափաղյանը հայ իրականութեան մեջ առաջինն էր, որ իր ձայնը միացրեց Գորկու հռեթիկու ձայնին. նա լիովին համամիտ էր Գորկու հետ, նրա խոսքերը բղիւում էին իր՝ Փափաղյանի սրտից:

Ընդարձակ մի հոգւածով հանդես գալով Զմյուռնիայում հրատարակվող «Հայ գրականութեան» ամսագրի մեջ, Փափաղյանը լիովին պաշտպանում է Գորկու հայացքները: Մաքսիմ Գորկու հիմնական մտքերը շարադրելով իր հոգւածում, ընդարձակ մեջբերումներ անելով նրանից, Փափաղյանը գտնում է, որ Գորկին միանգամայն իրավացի է, և հասարակական մտավոր կյանքի

այդ հիմնադրադիրն երևույթներն դեմ պայ-
քարելու խնդիրները ժամանակին են դրվում:

Զինվելով Գորկու այդ մարտական մտքե-
րով, Փափազյանն այդ նույն հողվածում մի
քննական հայացք նետելով հայ գրական-
նության, հայ գրական մթնոլորտի վրա,
ասում է. «Եկեք այժմ, հայ ընթերցողներ,
փոխենք այս բոլոր ասածների մեջ «ուռ»
բառը «հայ» բառի և զննենք պահ մի, թե
արդյոք հայ գրական մտավոր շարժումը ևս
չի՞ ապրում նույնպիսի հողեկան աղքատու-
թյան մի շրջանում, ուր ամեն ուժ պստի-
կացել է. և, պստիկության հետ, թե չնչնու-
թյուններն են մեծության կարգն անցել և
թե մարդկային ու քաղաքացիական պար-
տականությունների մերժումը ազատասի-
րության անուն ստացել: Հիրավի Գորկու
կոչը պատշաճում է հայ մտքին ևս այս մեր
թշվառ օրերում»¹:

Փափազյանն իրավացիորեն արձանագրում

¹ «Հայ գրականություն», 1913 թ., № 5:

է իր հողավածում այն հանգամանքը, որ ուս-
սական իրականության համեմատությամբ
հայ մտավոր կյանքն ավելի վատթար վի-
ճակում է: Փափազյանը մի շարք փաստեր
բերելով հայ իրականությունից, բավական
համոզիչ կերպով հիմնավորում է իր միտ-
քը. «...Մեր մեջ էլ սկսել է հնչել այն միտ-
քը, թե «չկա փաստակար գրականություն»...,
«չկա որևէ ստեղծագործություն, որ փա-
ստակար լինի, եթե նա պատկերացած է դե-
ղարվեստներն, և եթե նրա մտքերը արհա-
մարհանքի տան նույնիսկ ամեն վսեմ գա-
ղափար, ամենայն շարժում»... այդպես
մտածողները երևի փաստակար չեն համարել
այն վեպն անգամ, որի մեջ ներքողվում է
սովորամուլությունը՝ իր բոլոր արտառոց, աշ-
խանհակված ու հիվանդագին երևույթներով:
Այդպես մտածողները երևի փաստակար չեն
գտել «գեղարվեստապես արտահայտված» մատ-
նություն, սպանություն և այլ նման ախ-
տեր արդարացնող գրվածքներ... Հիրավի
սովորամուլ գրականությունը սկսում է իջնել

իր բոլոր խենեշ երևույթներով, որպես «նոր խոսք և նոր արժեք»։ Անցնելով Ռուսաստանից, պտույտ գործելով, 1906 թվից ի վեր, ամբողջ Եվրոպան, մինչդեռ այդ գրականությունը արդեն արհամարհանքի է մատնվում մեծ ազդերի մոտ — մեր մեջ նա «նոր արժեքների» հավակնոտությունը՝ ձգտում է ասպարեզի միակ տերը դառնալ...»¹։

Միանգամայն իրավացի են Փափաղյանի դիտողությունները հայ իրականություն մասին։ Ռեակցիայի դաժան տարիները մտքի սոսկալի աղքատություն էին ստեղծել նաև հայ իրականության մեջ։ Բուրժուական ու մանր բուրժուական ինտելիգենցիան փակուղու մեջ մնալով՝ իր անկման վերջին ճիչերն էր արձակում։ Հայ բուրժուական մամուլում այդ օրերին սկսել էին լայն տեղ գտնել պոռնոգրաֆիական, անկուսակցին, հիսթերիկական ճիչերով լի գրվածքները։

Փափաղյանը քաջ ծանոթ էր հայ մտավոր

¹ «Հայ գրականություն», 1913 թ., № 5։

կյանքի այդ անմխիթար վիճակին, նրան հայտնի էր, թե հայ դրական ու մտավոր կյանքում ինչպիսի թափթփուկներ են թելադրողի դեր կատարում: Բայց նա լիովին հավատացած էր, որ թունավոր այդ մթնոլորտը երկար չէր կարող շարունակվել: «Հոգու այդ աղքատության շրջանը սակայն անցողակի է, — գրում է Փափազյանը, — վիժվածքները երկար չեն ապրում»¹:

Հետևելով հանճարեղ Գորկուն, արձագանքելով նրա կոչին, մատչելի դարձնելով այդ կոչը հայ մտավորականության լայն խավերին և ողջ հասարակության ուշադրությունը հրավիրելով դեպի Գորկու կոչն ու նրա մեջ շոշափված համամարդկային խնդիրները, Փափազյանը կատարում էր ժամանակի առաջավոր գրողի մեծ պարտականությունը մեր իրականության մեջ:

Այդ հանգամանքը գլխովին բարձրացնում է Փափազյանին իր ժամանակի շատ ու շատ

¹ «Հայ դրականություն», 1913 թ., № 5:

գրողներից: Մանավանդ որ նա լիովին հավատացած էր, թե՝ «Մաքսիմ Գորկիների կոչերն իզուր չեն անցնի»¹:

1913 թվին Փափազյանն իր մի ընդարձակ հոդվածում վեր է լուծում Գորկու «Տերը» վեպը: Համակրանքի ջերմ խոսքերով է խոսում նա Գորկու ստեղծագործությունների մասին, հատկապես «Տերը» վեպի մասին: Իր այդ հոդվածը նա ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Տերը» Գորկու նախընթաց բոլոր գրվածքների մեջ լավագույններից մեկը պիտի համարել»:

1915—16 թվականներին տպագրած իր «Գրական զրույցներ» հոդվածաշարքում վրթման փափազյանը մանրամասն շարադրում է Գորկու «Летопись» ժուռնալում տպագրված «Երկու ուղիներ» ընդարձակ հոդվածի հիմնական մտքերը, մեջբերումներ է անում և համապատասխան բացատրություններով աշխատում է ամեն կերպ մատչելի

¹ «Հայ գրականություն», 1913 թ., № 5:

դարձնել Գորկու այդ աշխատությունը հայ
ընթերցող լայն մասսաների համար:

Մաքսիմ Գորկին դեպի հայ գրականու-
թյունն առանձնապես մեծ ուշադրություն
ու հետաքրքրություն է հայտարարում
1915—1916 թվականներին, երբ նրան վեր-
ջապես հաջողվում է սկսել մի տասնյակ
տարի առաջ ծրագրած, խոշոր նշանակու-
թյուն ունեցող, բայց մեծ դժվարություն-
ների հետ կապված—Ռուսաստանի մանր ժո-
ղովուրդների գրականությունը ուսերեն
լեզվով հրատարակելու գործը: Պատերազմա-
կան ծանր օրերին և ցարիզմի ռեակցիայի
դաժան պայմաններում, միայն Մաքսիմ
Գորկու պես՝ ռեվոլյուցիայի մրրկահավը կա-
րող էր ձեռնամուխ լինել այդպիսի դժվա-
րին, բայց խիստ անհրաժեշտ մի գործի:
Գորկին սկսում է հրատարակել մեծածավալ
ժողովածուներ Ռուսաստանի ժողովուրդների
գրականությունից: Այդ սերիայի առաջին

գիրքը «Հայ գրականության ժողովածու»-ն էր, որ լույս տեսավ 1916 թվին Պետերբուրգում, Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ։ Այդ ժողովածուի երկաթղ առաջաբանում կարդում ենք. «Հայ գրականության ժողովածու»-ն ըստ հերթականության առաջինն է այն մի շարք ժողովածուներից, որոնք նվիրված են լինելու մեզ հետ միասին Ռուսաստանում ապրող ազգությունների գրական ստեղծագործությանը։ Մոտ ապագայում «Պարուս» հրատարակչությունը լույս կընծայի նաև լատիշական, ֆիննական, թաթարական, հրեական, ուկրաինական և այլ ազգությունների գրականության ժողովածուներ։

«Հայ գրականության ժողովածու»-ն նվիրված է ուսանայիցի գրական ստեղծագործությանը և կազմված է հայ բանաստեղծական Տերյանի պլանով»։

Այդ առաջաբանում ասված է նաև, որ ժողովածուին աշխատակցել է Լ. Ա. Բալան-թարը և որ խմբագրությունն արժեքավոր

ցուցումներ է ստացել ուսու բանաստեղծ Վ. Յա. Բրյուսովից և պրոֆ. Յու. Վեսե-
լովսկուց:

«Հայ գրականութեան ժողովածու»-ի մեջ
գետեղված են Ռ. Պատկանյանի, Ս. Շահա-
ղիղի, Գ. Սունդուկյանի, Բաֆֆու, Հ. Հով-
հաննիսյանի, Ա. Ծատուրյանի, Ա. Շիրվան-
դադեի, Հովհ. Թումանյանի, Ա. Իսահակյանի,
Վ. Տերյանի, Գ. Դեմիրճյանի, Մ. Մանուկ-
լյանի և ուրիշ գրողների ստեղծագործու-
թյունները:

Ուշագրավ ու հափազանց հետաքրքրական
է այն խոշոր աշխատանքը, որ կատարել է
Մաքսիմ Գորկին «Հայ գրականութեան ժո-
ղովածու»-ն կազմելու և խմբագրելու գոր-
ծում: Գորկին անձամբ կապվում է ժամա-
նակի ուսու նշանավոր բանաստեղծների հետ
և նրանց մասնակից է դարձնում «Հայ գրա-
կանութեան ժողովածու»-ի նյութերի թարգ-
մանութեանը: Այդ բանաստեղծների շար-
քումն էին 20-րդ դարի ուսուական պոեզիայի
նշանավոր գեմքերը — Ալեքսանդր Բլոկը,

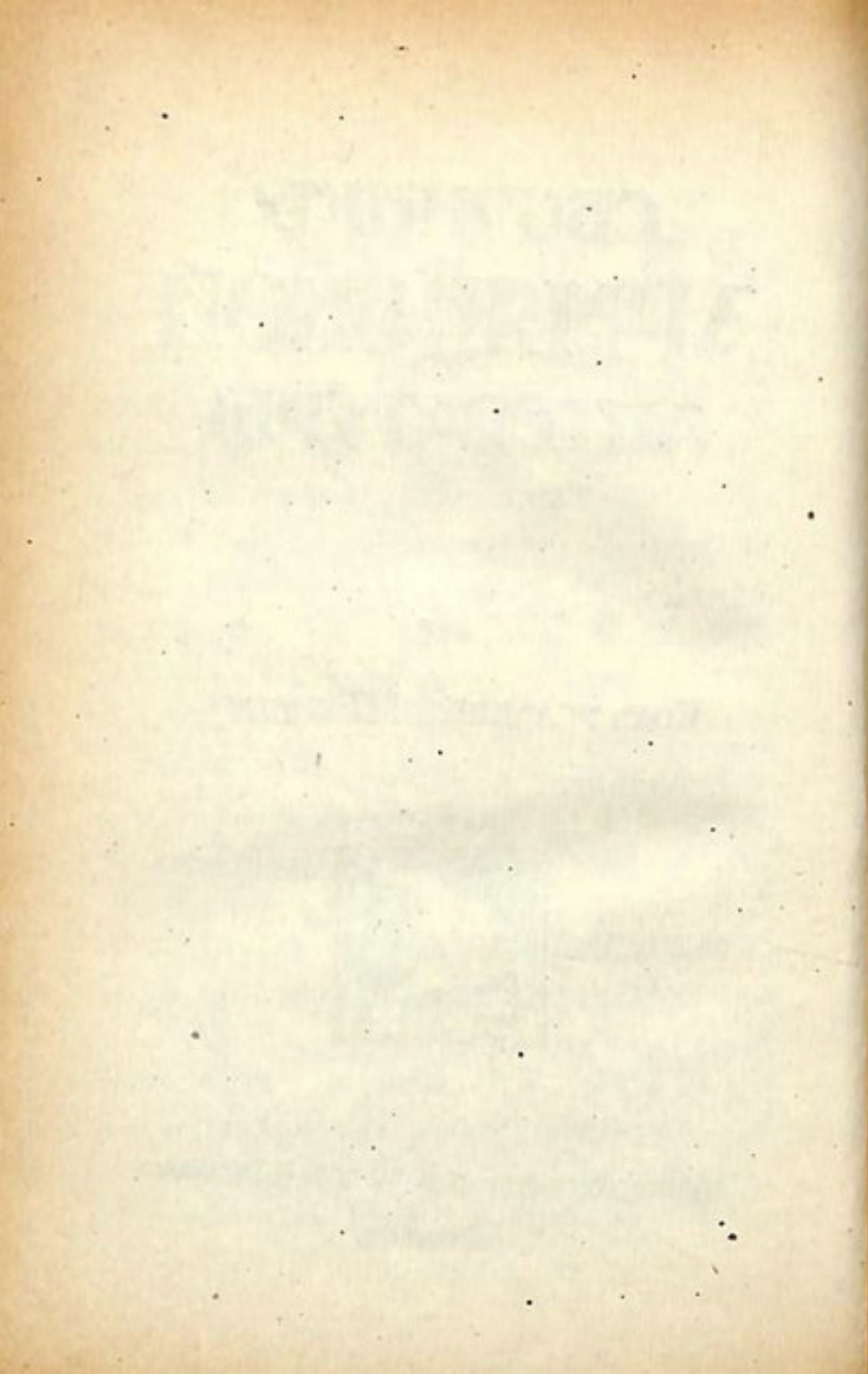
СБОРНИКЪ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЙ М. ГОРЬКАГО

КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО ЛАРУСЪ А. Н. ТИХОНОВА

ПЕТРОГРАДЪ

Վալերի Բրյուսովը, Բալմոնտը և ուրիշները:

Թե որքան մեծ ու լայն էին Գորկու ծրագրերը հայ գրականության նկատմամբ, այդ երևում է բանաստեղծ Վահան Տերյանի 1915 թվականի բազմաթիվ նամակներից: Տերյանը Գորկու հավատարիմ օգնականն էր «Հայ գրականության ժողովածու»-ն կազմելու և խմբագրելու գործում: Նա բազմաթիվ հանդիպումներ ու զրույցներ է ունեցել Գորկու հետ հայ ժողովրդի, նրա գրականության, արվեստի և այլ հարցերի շուրջը: Ցավոք սրտի, բանաստեղծ Տերյանը երկար չապրեց, որ հետագայում գրի առներ իր հանդիպումներն ու զրույցները մեծ գրողի հետ. մեզ մնում է օգտվել միայն այն ցիրուցան տեղեկություններից, որ կան բանաստեղծի նամակներում և ապա՝ ուսն գրողների հիշողություններից ու նամակներից, որ վերաբերում են դարձյալ այդ շրջանին:

1915 թվի ապրիլի 2-ին, իր ծանոթներից մեկին ուղղած նամակում Տերյանը գրում է. «Այսօր գնացինք Մաքսիմ Գորկու մոտ և»

և Քալանթարը: Առաջարկում է կազմել մի ժողովածու՝ հայոց գրականության նվիրված: Մանրամասն գրելը շատ երկար կլինի, ասեմ այսքանը, որ ժողովածուն շատ մեծ չի լինելու — մոտ քսան տպ. թերթ, մի կամ երկու առաջաբանով, մեկը հայ կյանքի ներկային և անցյալին նվիրված, մյուսը՝ հայ գրականության մի տեսություն: Մնացյալը պիտի լինի գեղարվեստական երկերից կազմված: Գերակշռություն կտանք ժամանակակից գրականության, իհարկե, տալով հնից նշանավորն ու հետաքրքրականը: Պսևդիան խոստանում է Գորկին թարգմանել տալ ողջ պոետներին մեր օգնությամբ և առհասարակ շատ և շատ սիրալիր և պատրաստակամ էր»:

«Հայ գրականության ժողովածու»-ն կազմելու կապակցությամբ դա Տերյանի առաջին հանդիպումն էր Գորկու հետ. այնուհետև, որոշ նախնական աշխատանք կատարելուց հետո, Տերյանը գնում է Ֆինլանդիա, Գորկու տնտեսանոցը՝ Մուստա-Մյակի: Ռուս բանաստեղծ Դիմիտրի Նիկոլայևիչ Սևյո-

նովսկին վերջին տարիներս Գորկու մասին հրապարակած իր չափազանց հետաքրքրական հիշողությունների գրքում ի միջի այլոց խոսում է նաև այն մասին, թե ինչպես նա հանդիպել է Տերյանին Ֆինլանդիայում, Գորկու մոտ։ Ահա թե ինչ է գրում Սեմյոնովսկին. «Հետևելով Գորկուն, ես մտա մի ընդարձակ ու հաճելի կահավորված սենյակ։ Սեղանի վրա մեղմ լույս էր արձակում լուսամուտիով քողավորված լամպը։

Սեղանի շուրջը նստած էին երեք հոգի, որոնք գիտում էին գրավյուրաները, — գրանք էին՝ թխադեմ երիտասարդ, հայ բանաստեղծ Տերյանը, նրա կողքին՝ թիկնեղ, սավրված երեսի եռանդուն արտահայտությամբ Ա. Ն. Տիխոնովը, որի հասցեով ձմեռը ես բանաստեղծություններ էի ուղարկել, և նրա գեռատի կինը։

Երբ Գորկին ինձ ծանոթացրեց հյուրերի հետ, վերսկսվեց իմ գալու պատճառով ընդհատված խոսակցությունը։

Գորկին հազում էր, թավ բեխերի տակից

բայ թողնելով ծխախոտի ծխի քուլաներ:
Տերյանը հարցրեց.

— Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ, ինչո՞ւ Գուք
բանաստեղծություններ չեք գրում:

— Ես գրում եմ, սակայն գրածս ոչ ոքի
չեմ կարդում, — պատասխանեց Գորկին և
ժպտաց այնպես, որ դժվար էր հասկանալ —
նա հանձք է անում, թե՞ լուրջ է ասում:

Նա մի րիչ լուց և քմծիծաղ տալով՝ ավե-
լացրեց.

— Այո, գրում եմ: Եվ հետո մի գեղեցիկ
օր կվերցնեմ և ի դարմանք բոլորի կտալա-
գրեմ սիրային լիրիկայի մի գիրք:

Նիհար, վառվռուն աչքերով և դանդուր,
սև մազերով վահան Սուքիասի Տերյանն
ուսմանում էր Պետրոգրադի մի ինչ-որ ինս-
տիտուտում: Հայ գրականության մեջ նրա
անունն արդեն հայանի էր: Տերյանի բա-
նաստեղծությունները ուսուցիչներն թարգմա-
նում էին Բրյուսովը և Բալմոնտը: Ռեվո-
լյուցիայից կարճ ժամանակ հետո բանաս-
տեղծը վախճանվեց: Նեկրոլոգի ժխտ տողե-

ըից ևս խմացա այն, ինչ որ Տերյանի հետ
 ծանոթանալիս ինձ չէր ասել Ալեքսեյ Մաք-
 սիմովիչը: Այն ժամանակ արդեն, 15 թվին,
 նա բոլշևիկ էր և հայ ժողովրդի ազատա-
 գրության համար պայքարող աչքի ընկնող
 մարտիկ:

Ա. Ն. Տիխոնովը վիպակներ էր գրում և
 օգնում էր Գորկուն՝ նրա հրատարակչական
 ձեռնարկություններում:

Դառնալով Տիխոնովին և Տերյանին, Ալեք-
 սեյ Մաքսիմովիչը սկսեց խոսել հայ գրա-
 կանության ժողովածուի հրատարակության
 մասին: Սեղանի վրա երևաց թուղթ և մա-
 տիտ: Տերյանը սկսեց թվել հայ գրականա-
 գետների և ողւս բանաստեղծ-թարգմանիչ-
 ների ազդանունները, որոնց կարելի էր
 ներգրավել ժողովածուի աշխատանքներին:
 Գորկին գրի է առնում¹:

Գորկու մասին լույս տեսած բազմաթիվ

¹ Дм. Семеновский — А. М. Горький
 (письма и встречи), Москва, 1938 г., стр. 33—35.

հիշողությունների հեղինակները համարյա բոլորն էլ միաձայն վկայում են այն մասին, որ Գորկին շատ շուտով կարողանում էր ճանաչել տաղանդավոր գրողներին և բացառիկ հոգ էր տանում այդպիսիների նկատմամբ: Գորկին լավ ճանաչեց նաև բանաստեղծ Տերյանին և սիրեց նրան: Տերյանի բանաստեղծությունների ուղևորեն թարգմանություններից դատելով անգամ, Գորկին տեսնում է, որ Տերյանն իսկական բանաստեղծ է:

Տերյանը մի շաբաթ մնում է Գորկու մոտ՝ Մուստաֆյակի: Այդ օրերն անմոռանալի էին Տերյանի համար: Գորկին նրա վրա խորն ու անջնջելի տղավորություն էր թողել: Եվ Տերյանը բազմաթիվ նամակներում իր հիացմունքն էր արտահայտում մեծ գրողի ու հասարակական գործչի հանդեպ: Իր ծանոթներից մեկին Տերյանը գրում է. «Ինքը Գորկին շատ ազնվական մարդ է և շատ սիրելի—այնքան սրտով ու պարզ, որ երևակայել չես կարող և միևնույն ժամանակ

օտար և ոչ համակրելի մարդկանց նկատմամբ խիստ ու կծու: Ինձ երեկոներին պատմում էր իր կյանքից, պատմեց մի քանի սրտաշարժ ու գեղեցիկ էպիզոդ»:

Գորկին Տերյանի օգնությամբ մի չափազանց ընդարձակ պլան է կազմում հայ գեղարվեստական գրականությունը ուսերեն լեզվով հրատարակելու և մասսայականացնելու համար: Գորկու այդ պլանի մասին Տերյանը խոսում է Ն. Թումանյանին ուղղած իր մի նամակում. «Մեր ժողովածուն, — գրում է Տերյանը, — պիտի նվիրված լինի և՛ պրոդային, և՛ պոեզիային և հետո ծավալը չի ուզում (Գորկին) շատ մեծացնել, որպեսզի գինը մատչելի լինի լայն խավերին: Մի ժողովածու էլ պիտի հրատարակե Գորկին (իր խմբագրությամբ և նորից ես կազմեմ)՝ նվիրված տաճկահայ գրականության: Իսկ հետո պիտի հրատարակե մի շարք գրքեր «Հայկական գրադարան» վերնագրի տակ, որի մեջ պիտի մտնեն թարգմանություններ մեր հեղինակների առանձին գործերի, առան-

ձին վեպեր և այլն, որ ժողովածուի մեջ չեն
կարող մտնել ծավալի շնորհիվ¹ :

Ինչպես տեսնում ենք, Մաքսիմ Գորկին
չափազանց մեծ ծրագրեր է ունեցել հայ գրա-
կանությունը Ռուսաստանում, ուսաներն
լեզվով մասսայականացնելու համար: Ցավոք
սրտի, նրան չհաջողվեց այդ ծրագրերն ամ-
բողջովին իրագործել: Քաղաքական խառն
իրադարձություններն ու ծանր կացություն-
նը Ռուսաստանում՝ դրան խոչընդոտ հան-
դիսացան: Բայց այն, ինչ կատարել է Գոր-
կին այդ ուղղությամբ՝ այդ էլ բավական է
նշելու մեծ գրողի խոշոր ծառայությունները
հայ գրականության հանդեպ:

«Հայ գրականության ժողովածու»-ն կազ-
մելու և խմբագրելու ընթացքում Գորկին
լայն ու բազմակողմանի կերպով ծանոթա-
նում է հայ նորագույն գրականությանը:
Այդ գործում նրան օգնում է Վահան Տե-
րյանը: Նա նշում է հայ գրողների անուն-

¹ «Նոր ուղի», 1931 թ., № 4:

ները, նրանց նշանավոր գրվածքներն ու
թարգմանությունները: 1915 թվին Ն. Թու-
մանյանին ուղղած իր մի նամակում Տերյանը
գրում է. «Մի շարաթ ապրեցի Գորկու
մոտ ամառանոցում — շատ հետաքրքրական
գրույցներ տեղի ունեցան — մի օր կգրեմ
Ձեզ այդ մասին: Պատմեցի նրան մեր գրող-
ների և պոետների մասին, ի միջի այլոց,
Իվան Ֆադեևիչի [Թումանյանի] մի քա-
նի սովորությունների մասին, շատ ծիծա-
ղեց»¹:

Ծանոթանալով հայ գրողների ստեղծա-
դործություններին, Գորկին, իրեն հասուել
պարզությամբ ու շիտակությամբ, նշում է
հայ գրողների հաջող ու անհաջող երկերը:
Գորկու գնահատականներն ու ասույթները
հայ գրականության նկատմամբ՝ մեզ հա-
մար այսօր խոշոր նշանակություն ունեն
այդ գրականությունը ճիշտ ըմբռնելու և
արժեքավորելու տեսակետից:

¹ Շնոր Լուիս, 1931 թ., № 4:

«Հայ գրականութեան ժողովածո»-ի մեջ
 գետեղված երկերից Գորկուն ամենից շատ
 դուր է եկել մեր մեծագոյն գրամատուրգ
 Գաբրիել Սունդուկյանի «Պեպո»-ն: Ինչպես
 երևում է արխիվային նյութերից, Գորկին
 մինչ այդ «Պեպո»-ի մասին միայն լսել էր
 կամ տեսել էր նրա բեմադրությունը: Ամե-
 նայն հավանականութեամբ, Կովկասում ապ-
 րած ժամանակ նա տեսել էր «Պեպո»-ի բե-
 մադրությունը հայ կամ վրաց բեմի վրա:
 Նա կարող էր նաև կարգացած լինել, որով-
 հետև այդ ժամանակ արդեն գոյություն ու-
 ներ «Պեպո»-ի ուսանողներն երկու թարգմա-
 նությունը: Մենք այդ հանգամանքը նշում
 ենք նրա համար, որովհետև «Հայ գրակա-
 նութեան ժողովածո»-ն կազմելու հենց առա-
 ջին օրից Գորկին ինքը ցանկություն է
 հայտնում թարգմանելու «Պեպո»-ն: 1915
 թվի ապրիլի 2-ին մի նամակում Տերյանը
 Պետերբուրգից գրում է իր ծանոթներից
 մեկին. «Մի կերպ ճարիր «Պեպո»-ի ուսա-

րեն թարգմանությունը (Ծառուբյանի և Վեսելովսկու), որքան կարելի է շուտ հղիր— Գորկին խնդրեց— ուզում է թարգմանել «Պեպո»-ն (առաջ ուզում է ծանոթանալ դրանով)»:

Գորկին շուտով ծանոթանում է «Պեպո»-ի ողեսերին թարգմանություններին և որոշում է նորից՝ այս անգամ իր թարգմանությամբ՝ «Պեպո»-ն հրատարակել «Հայ գրականության ժողովածու»-ի մեջ: Ժողովածուի մասին ողես և հայ մամուլում հրապարակված առաջին լուրերի մեջ արդեն որոշակի ասված էր, որ «Մաքսիմ Գորկին ինքը թարգմանում է Սոենդուկյանի «Պեպո»-ն»¹:

«Պեպո»-ի բառացի թարգմանությունը կատարում է Վահան Տերյանը: Երբ արդեն այդ թարգմանությունը պատրաստ էր, Տերյանը 1915 թվի հունիսի 21-ին Պետերբուրգից հեռեյալ նամակն է ուղարկում Մաքսիմ Գորկուն. —

¹ «Մշակ», 1915 թ., № 246:

«Մեծարգո Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ».

Մոտ օրերս պատրաստ կլինի Սուսուկյանի «Պեպո»-ի բառացի թարգմանությունը: Բարի եղեք հայտնել ինձ, թե ինչպես վարվեմ: Թարգմանությունն ուղարկեմ Ձեզ, թե՞ դամ (ինչպես պայմանավորվել էինք, եթե միայն Դուք չեք մոռացել այդ): Եթե Դուք մտադիր եք այժմ եեթ ձեռնամուխ լինել թարգմանությանը և եթե իմ ներկայությունն անհրաժեշտ կհամարեք, ես կարող եմ գալ շտրաթ օրը, հետո բերելով արդեն պատրաստ ձեռագիրը («Պեպո»-ի բառացի թարգմանության): Բանաստեղծներից մեկում է թարգմանել մի քանի գործեր, որոնք չեն մտել նրանց բանաստեղծությունների գրքերի մեջ և ցրված են զանազան պարբերական հրատարակություններում: Այդ գործերը կընտրեմ և կ'ներկայացնեմ թարգմանիչներին:

Մնացած բոլորի մասին՝ ժողովածուի վերաբերյալ՝ անձամբ կհայտնեմ Ձեզ, եթե

պետք լինի գալու, կամ՝ եթե կարիք չի
լինի — կսպասեմ Ալեքսանդր Նիկոլայիվիչի
գալուն և կտեղեկացնեմ Ձեզ:

Ձեզ անկեղծ սիրող և հարգող
Վահան Տերյան»

Գորկին, Տերյանի այս նամակն ստանա-
լուց հետո, առանց հետաձգելու, շուտով իր
մոտ է հրավիրում Վահան Տերյանին ու նրա
օգնութեամբ սկսում է «Պեպո»-ի թարգմա-
նության գործը:

Հայկ. ՍՍՌ Գրական թանգարանում պահ-
վում է «Պեպո»-ի ողեսերեն թարգմանության
այն ձեռագիրը, որի վրա աշխատել է Գոր-
կին: Այն հսկայական աշխատանքը, որ թա-
փել է Գորկին «Պեպո»-ի բառացի թարգ-
մանության ձեռագրի ամեն մի տողի, ամեն
մի բառի վրա, գալիս է խորապես վկայելու,
որ Գորկին «Պեպո»-ն դասել է արվեստի
մեծանուն գործերի և իր սիրած ստեղծա-
գործությունների շարքը: Գորկին, որ ընդ-
հանրապես սովորություն չուներ թարգմա-

նություններով զբաղվելու, միայն այդ պայմաններում կարող էր աշխատել «Պեպո»-ի թարգմանության վրա: Բարձր և իսկական գեղարվեստական դորժ համարելով «Պեպո»-ն, Գորկին նշել է, որ նա արժանի է նաև ուսուցանելու բեմի վրա ցուցադրվելու, որ ինքը նույնիսկ սիրով կխաղար Պեպոյի դերը:

Գորկու այս վերաբերմունքը դեպի «Պեպո»-ն պատահական չէ: Ինչպես հայտնի է, Սունդուկյանի «Պեպո»-ն հայ գրականության մեջ առաջին կոմեդիան է, որ անցյալ դարի 70-ական թվականներին բարձրանալով բեմ՝ մինչև այսօր էլ մնացել է որպես հայ բեմի զարդն ու պարծանքը:

Ինչ վերաբերում է Գորկու այն հայտարարությանը, թե նա ինքը սիրով կխաղար Պեպոյի դերը, այդ, իհարկե, ուղղակի մտքով չպիտի հասկանալ, բայց դա մի փայլուն վկայություն է այն մասին, որ Պեպոյի ժողովրդական ըմբոստ ոգին, նրա կրքոտ ատելությունը դեպի տիրող կարգերը՝ խորապես մոտ էին Գորկու սրտին:

Խոսելով Գորկու և նրա վերաբերմունքի մասին դեպի «Պեպո»-ն, այս առիթով մենք ուզում ենք մի քանի խոսք ասել նաև Գորկու վերաբերմունքի մասին դեպի «Պեպո» կինոնկարը: Ինչպես հայտնի է, «Պեպո» կինոնկարը մեծ ընդունելություն գտավ ինչպես Սովետական Միության մեջ, նույնպես և արտասահմանում: Գորկին մեր երկրի զիկավարների հետ միասին դիտելով «Պեպո»-ն, բավական բարձր էր գնահատել այն: Նշենք մի վրաստ: Բանաստեղծ Ալեքսանդր Պրոկոֆևիչը իր հիշողությունների մեջ պատմում է, թե ինչպես Գորկու ամառանոցում, մի խումբ գրողների հետ միասին, երկար զրուցել են Գորկու հետ մեր կուլտուրայի բազմաթիվ հարցերի մասին: Պրոկոֆևիչը գրում է. «Շատ բանի մասին խոսեցինք մենք Ա. Մ. Գորկու հետ չորս ժամվա ընթացքում: Կինոյի մասին: Վերջին արտագրության երկու ֆիլմերի մասին ջերմորեն է արտահայտվում Գորկին: Դրանք են՝ «Սահմանագլուխը» և «Պեպո»-ն:

— Ճիշտ է, չէ՞, լավ նկարներ են, — ասում է նա:

Ես Գորկու ուշադրությունն հմ հրավիրում «Պեպո» կինոնկարի վերջին էպիզոդի՝ բանտի առաջ կատարվող ցույցի վրա և գտնում եմ, որ այդ ինձ պայմանական է թվում:

Գորկին ասում է, որ ինքը գիտե այդ բանտը, որ նրա լուսամուտները գեանից բարձր չեն և որ նկարը ճիշտ է:

Գորկին մեծ աշխատանք է կատարել ոչ միայն «Պեպո»-ի, այլև «Հայ գրականության ժողովածու»-ի մեջ գետեղված տմեն մի առանձին երկի վրա: Գորկին, իրեն հատուկ ուշադրությամբ, խմբագրել, ուղղել ու շտկել է այդ երկերի թարգմանությունները: Մեր տրիսիմներում պահված ձեռագրերի ուսումնասիրությունը բախականաչափ նյութ է առկա այն քրանաջան աշխատանքի մասին, որ կատարել է Գորկին «Հայ գրականության ժողովածու»-ի վրա:

1916 թվի մայիսին լույս է տեսնում «Հայ գրականության ժողովածու»-ն՝ Մ. Գոր-

կու խմբագրությամբ: Ռուսական և առանձնապէս հայկական մամուլում բազմաթիւ հոգւածներ տպագրւեցին ժողովածուի մասին: Ազրեւսիւ բուրժուական-նացիօնալիստական քննադատությունն ամեն կերպ աշխատում էր պրովոկացիայի ենթարկել ժողովածուն: Այդ գործում առանձնապէս կեղտոտ դեր խաղաց դաշնակցական լիդեր Ահարոնյանն իր շայկայով, որ համախմբւել էր Բազմի դաշնակցական «Արե» թերթի շուրջը:

Տերյանն ստիպւած եղաւ մամուլում հասուել հոգւածով հանդես գալ և ցույց տալ այդ մարդկանց չարանենգ վերաբերմունքի բուն իմաստը:

Բոլշևիկյան քննադատությունը, հանձին Ստեփան Շահումյանի, ողջունեց «միջազգայնության մաքուր զգացմունքների ու ձգտումների դրոշակակիր Մաքսիմ Գորկուն»¹ — այդ դժվարին, բարդ գործի ձեռնարկման ու ղեկավարման համար: «Հայ

¹ «Պոյքար», 1916 թ., N 33:

գրականության ժողովածու»-ի վերաբերյալ իր հոդվածում Շահումյանը գրում է. «Վաղուց է, որ Մաքսիմ Գորկին հղացել է այդ գեղեցիկ միտքը՝ ծանոթացնել ողջ հասարակությանը նրա հետ մի քաղաքական կյանքով ապրող մանր ազգերի գրականության հետ»¹:

Անցնելով «Հայ գրականության ժողովածու»-ի քննադատության, Շահումյանը հատկապես ու հանգամանորեն կանգ է առնում ժողովածուի երկու ներածական հոդվածների վրա (նրանց հեղինակներն էին նացիոնալիստներ Դ. Անանունը և Պ. Մակինցյանը) և ցույց է տալիս նրանց նացիոնալիստական-բուրժուական էությունը: Ապա Շահումյանը մի քանի տող հետո ավելացնում է. «Սակայն այստեղ ոչ ոքի մեղադրելու իրավունք չունենք: Եթե ասպարեզում համապատասխան ուժեր լինեին, երևի Մաքսիմ Գորկին հարկադրված չէր լինի օգնականներ փնտրելու՝ ազգայնական տեսակետից դեռ

¹ «Գալքար», 1916 թ., № 33:

չաղատադրված կիսամարքսիստների, կեղծ մարքսիստների և ոչ-մարքսիստների շրջանում»¹:

Սուսքը, իհարկե, ներածական հոդվածների հեղինակների մասին է: Ինչ վերաբերում է ամբողջ ժողովածուին, ապա Շահումյանն այն համարում է «լավ մտածված, ընդհանուր առմամբ բավարար կերպով իրագործված մի ձեռնարկություն»:

Մեր լավագույն ինտելիգենցիան նույնպես ողջունեց Գորկու այդ ձեռնարկությունը: Այդ ինտելիգենցիայի առաջին շարքերումն էր մեր մեծ վիպասան և դրամատուրգ Ալեքսանդր Շիրվանզադեն: Շիրվանզադեն հատուկ հոդվածով հանդես եկավ մամուլում և ողջունեց Գորկու ձեռնարկությունը, նշելով նրա նշանակութունն ու տեղը մեր կուլտուրայի զարգացման գործում: Գորկու խմբագրած ժողովածուն համեմատելով Վալերի Բրյուսովի ժողովածուի հետ, նա առաջնությունը տալիս է Գորկու ժողովածուին:

¹ «Պայքար», 1913 թ., № 33:

Շիրվանզադեն իր այդ հողավածում գրում է.
«Առաջին անգամը չէ, որ հայ երկերը թարգ-
մանվում են ռուսերեն և լույս տեսնում,
բայց առաջին անգամն է, որ մի նշանավոր
ռուս հեղինակ, այն է՝ Մաքսիմ Գորկին,
իմենաբերաբար ոչ միայն հետաքրքրվում է
հայ գեղեցիկ գրականությամբ, այլև աշխա-
տում է հետաքրքրել նրանով և ռուս հասա-
րակությունը:

Ես «Ինքնաբերաբար» բառը ընդգծեցի
գիտմամբ, վասնզի միանգամայն այլ հա-
յացք ունեմ Վալերի Բրյուսովի հայ բա-
նաստեղծությունների ժողովածուի մասին,
որ նույնպես շուտով պիտի լույս տեսնի:
Այդ ժողովածուի ձեռնարկությունը հայկա-
կան է և ոչ անկախ, ինքնաբեր: Մոսկվայի
Հայկական Կոմիտեի ջանքերին ենք պիտա-
վորապես պարտ լինելու հայ քնարերգու-
թյան նմուշների ռուսերեն լույս տեսնելը,
նա է, որ հետաքրքրել է ռուս բանաստեղ-
ծին և թևավորել նրան:

Ավելայրեք և այն, որ Մոսկվայի ժողո-

վածուն հրատարակվում է հայ դրամով և Հայկական Կոմիտեն է, որ վերցրել է իր վրա նրա ծախքերը: Ասել է, ձեռնարկությունը կրում է մի տեսակ բարեգործության դրոշմ, որ սակայն մազաչափ չի նսեմացնում նրա բարոյական արժեքը: Այնինչ՝ Մաքսիմ Գորկու ձեռնարկությունը, ինքնարուխ լինելով, միևնույն ժամանակ կապված է նյութական ոխակի հետ:

Ահա այս երկու տեսակետից ուսն վիպասան-դրամատուրգի գործը իմ աչքում դառնում է կրկնակի գնահատելի:

Հետո ի նկատի պետք է ունենալ, որ Մաքսիմ Գորկին մի սոսկ բանաստեղծ չէ, այլ գրեթե մի բացառիկ ստեղծագործող խոշորություն Ռուսաստանում և ամենաառաջինն իր հեղինակությամբ և ժողովրդականությամբ: Նա միակ ուսն հեղինակն է Տոլստոյից և Դոստոյևսկուց հետո, որ վայելում է համաշխարհային հռչակ, և նրա տնունը Եվրոպայում այնքան է հայտնի, որքան իր հայրենիքում, գուցե և ավելի:

Ճշմարիտ է, Գորկու հակառակորդներն արյուն-քրտինք են թափում ապացուցելու, որ նրա տաղանդը սպառվել է նվթարապում տասը տարի ապրելուց հետո. բայց դա այնքան ճիշտ է, որքան այն, որ նրա բոլոր հակառակորդների տաղանդները միասին ժողովված՝ չեն կշռի Գորկու անգուգական տաղանդի կեսը: Մաքսիմ Գորկին ռուս գրականության հորիզոնում մի վիթխարի է, որի ստվերի մեջ չքանում են շատ փքուն մեծություններ: Նա դեռ շատ ընտիր երկեր կտա:

Եվ ահա այդպիսի մի անգուգական մեծության հետաքրքրությունը հայ գրականությամբ՝ պետք է գնահատվի հայ հասարակության կողմից: Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ լույս տեսած ժողովածուն հայ հասարակությունը պարտավոր է դարձնել իր սեղանի դարդը»¹:

Շիրվանդադեի այս բացատրիկ ջերմ տո-

¹ «Մշակ», 1916 թ., № 119:

դերը Գորկու մասին՝ գալիս են մեզ ասելու, որ հայ ժողովրդի խոշորագույն վիպասանը ճիշտ կերպով կարողացել է ըմբռնել պրոլետարիատի մեծ երգչի հանճարի ոգին, նրա նշանակությունն ու դերը համաշխարհային գրականության մեջ:

Շիրվանդադեն մեր գրականության մեջ այն գրողներից է, որոնք Գորկու տաղանդի առաջին և բարձր գնահատողներն են եղել: Նա դեռ 900-ական թվականների սկզբներին Յուրի Վեսեկովսկուն ուղղած նամակում Գորկուն դասում է մեծ գրողների շարքը: Շիրվանդադեն գրել է. «Գորկին պայծառ տալանդ է», «Գորկին խոշոր գեղարվեստագետ է»:

Խորը, անջնջելի ազավորություն էր թողել Գորկու «Մանկությունը» Շիրվանդադեի վրա: Երբ լույս տեսավ «Մանկության» առանձին հրատարակությունը, Շիրվանդադեն շտապեց հատուկ նամակով հայտնել իր հիացմունքը մեծ գրողին: Ահա թե ինչ է դրում Շիրվանդադեն 1916 թվի հունվարի 26-ին Գորկուն, նրա «Մանկության» առթիվ.

«Մեծարգո պարոն Գորկի».

Թույլ տվեք հայտնելու Ձեզ իմ ամենախորին շնորհակալությունն այն բացառիկ հոգեկան բաղականության համար, որ ինձ պատճառեց Ձեր «Մանկություն» հրաշալի գիրքը, որի ընթերցումը հենց նոր միայն վերջացրի:

Եթե ես չվախենայի բոլորին հայտնի Ձեր համեստությունը վիրավորելուց, ապա կասեի, որ Դիկկենսից և Դոստոյևսկուց հետո ոչ մի բելետրիստական ստեղծագործություն ինձ վրա չի թողել այդպիսի ուժեղ տպավորություն:

Բացի դրանից, «Մանկություն»-ը կարգալիս ես վերապրեցի և այս րոպեիս էլ վերապրում եմ իմ սեփական մանկությունը ու այնպիսի բարձր գեղարվեստական բավականություն զգացի (ներկեցեք, այս բառը չի արտահայտում այն, ինչ որ ես զգում եմ, սակայն ուրիշը չեմ գտնում), որպիսին կարող է տալ հանճարեղ ստեղծագործությունը միայն:

Ես չգիտեմ՝ ինչի՞ վրա ավելի զարմանամ — արդյոք հեղինակի համարձակության, որ հանուն իր ժողովրդի առողջացման այդպիսի դժվարին վիրահատություն է կատարել, արդյոք նրա կողմից մարդկային կյանքի և մարդու հոգու խորունկ ճանաչողության, թե՞ նրա ստեղծագործական ուժի և գրելու գեղարվեստականության:

Իմ կարծիքով, ամբողջ գիրքը ուսւ ժողովրդական կյանքի, նրա հարստահարված վիճակի սիմվոլն է: Եվ ոչ միայն ուսւ ժողովրդի, այլ բոլոր ժողովուրդներինն ընդհանրապես:

Նկատեցեք, չէ՞ որ ես ուսւ չեմ, այլ հայ, որ ծնվել ու ապրել է ուսական կյանքից հեռու, մինչդեռ Ձեր ամբողջ նկարագրածն ինձ համար նույնքան հարազատ է, որքան այն ժողովրդի կյանքը, որի ծնունդն եմ ես: Եվ, հավատացեք, նույնը Ձեզ կասի և՛ ֆրանսիացի, և՛ անգլիացի, և՛ ամեն մի գրող, որ դուրս է եկել ժողովրդի ծոցից և գիտե իր ժողովրդի կյանքը:

Հենց այս հանրամարդկայնության մեջ է Ձեր մեծ գրքի գլխավոր արժանիքը: Մյուս գլխավոր արժանիքը՝ հեղինակի հմայիչ անկեղծությունն է: Եվրոպական գրականության մեջ ես միայն ժան ժակ Ռուսոյին գիտեմ, որ իր ինքնակենսագրության մեջ զրահորել է հավասարազոր անկեղծություն:

Թույլ տվեք, թանկագին հեղինակ, սեղմել Ձեր ուժեղ ձեռքը, այն ձեռքը, որ հանրամարդկային գրականության աշղպիսի հրաշալի մոնումենտ է ստեղծել:

Ընդունեցեք դեպի Ձեզ ունեցած խորին հարգանքներիս հավաստիքը:

Շիրվանզադե՝.

Այսպիսի նամակ կարող էր գրել միայն մեծ գրողը, և Շիրվանզադեն աշղպիսին էր: Նա կարողացել էր ճիշտ կերպով ըմբռնել Գորկու «Մանկության» գեղարվեստական և իդեալական խոշոր նշանակությունը: Շիրվանզադեն «Մանկություն»-ը անվանում էր համաճարեղ ստեղծագործություն, համամարդ-

կային մի գործ և նա չէր սխալվում:

Ռուս և համաշխարհային զրականության մեջ դժվար է նշել մի ուրիշ գրողի, որ իր ստեղծագործությամբ կարողանար այնպես բազմակողմանի, խորը և ճշգրտորեն պատկերել իր ժողովրդի «ստորին» խավերի կյանքը, նրանց նիստ ու կացը, նրանց խոհերը և պայքարը հանուն նեխված կյանքի վերափոխման, ինչպես կարողացել է այդ անել Մաքսիմ Գորկին իր ստեղծագործությունների մեջ: Մաքսիմ Գորկու «Մանկությունը», նրա «Ծառայության մեջ» և «Իմ համալսարանները» աշխատությունների հետ միասին կազմում են ուսանական կյանքի մի ամբողջ դարաշրջանի գեղարվեստական պատկերումը հանճարեղ գրողի ձեռքով:

Ահա թե ինչու Շիրվանդադե արվեստագետը չէր կարող առանց մեծ հիացմունքի խոսել նրա մասին:

Պատերազմական այն ծանր օրերին և ժամանակի թունավորված մթնոլորտում Շիրվանդադեի նամակը, նրա սրտագին,

ջերմ արձագանքը «Մանկության» առթիվ, Գորկու վրա խորը տպավորություն է գործում: Եվ ահա 1916 թվի վետրովարի 1-ին Գորկին հետեյալ հուզիչ նամակն է ուղարկում Շիրվանզադեին. —

«Հարգելի եղբայրակից.

Ձեր գովասանքից ես շատ զգացվեցի — այնքան անկեղծ էր նա. սրտագին շնորհակալություն Ձեզ: Գիտեմ, որ Ձեր խոսքերն ավելի քան նպաստավոր են ինձ համար, չեմ կասկածում, որ ես չեմ վաստակել այդպիսի վերաբերմունք Ձեր կողմից:

Բայց դուք գրող եք, մի մարդ, որ ապրում է աշխարհի բոլոր ցավերով և ուրախություններով, Դուք ինքներդ գիտեք՝ որքան գնահատելի է, որքան ուրախալի է իմանալ, որ Ձեր խոսքը հասկացվել է կովկասում և Անդլիայում, Սկանդինավյան թերակղզում և Իտալիայում: Շնորհակալություն, որ արձագանքեցիք, սրտագին շնորհակալություն:

Ինձ համար հաճելի է հայտնել Ձեզ, որ
ես մի քիչ ճանաչում եմ Ձեզ — կարդացել
եմ Ձեր գործերը: Իսկ Ձեր անունն առաջին
անգամ լսել եմ 92 թվին, Թիֆլիսում և հե-
տո՝ 97 թ., երբ նստած էի Մետեխի բան-
տում, տեսնում եք—մենք հին ծանոթներ
ենք:

Ցանկանում եմ Ձեզ հաջողություն:

Հայտնեցեք ինձ Ձեր անունը և հայրա-
նունը, որ ես կարողանամ մակագրություն-
ներ անել Ձեզ ուղարկվելիք գրքերի վրա:
Ողջ եղեք:

Մ. Գորկի»

Շիրվանղազեն իր այդ հիացմունքը Գոր-
կու «Մանկության» առթիվ արտահայտեց
նաև մամուլում: 1916 թվին գրած նրա հոդ-
վածներից մեկում կարդում ենք հետևյալ
տողերը. «Նորերս ես հաճույք ունեցա կար-
դալու Գորկու „ДЕТСТВО“ անունով գիրքը,
որը մի տեսակ ավտորիտորաֆիա է, և կա-
րող եմ ասել, որ Դոստոյևսկու վեպերից

հետո ոչ մի ուսւս վիպական գեղարվեստական գրվածքի մեջ ես չեմ գտնուիլ այնքան խորութեամբ և այնքան գեղեցկութեամբ, որքան այդ գրվածքում»¹:

Շիրվանղաղեն ոչ միայն հետևում էր Գորկու գեղարվեստական ստեղծագործութեաններին, այլև նրա բացառունչ հրապարակախոսական հողվածներին, նրա քաղաքական ելույթներին: Իր «Երանքի բովից» մեմուարներին երկրորդ հատորում Շիրվանղաղեն վերհիշում է Գորկու 1906 թվի մի հռչակավոր կոչը, որտեղ նա դիմում է արտասահմանյան պետութեաններին, որ նրանք փոխառութեամբ չտան ուսանական նեխված պետութեանը, որովհետեւ այդ փոխառութեանները նա օգտագործում է իր երկրի ներսում նոր սպանդներ կազմակերպելու, օգտագործում է խեղդելու Ռուսաստանի բոլոր մասերում ծայր առած ռեվոլյուցիոն շարժումները: Շիրվանղաղեն, վեր-

¹ «Մշակ», 1916 թ., № 119:

հիշելով Գորկու այդ կոչը և այն մեծ աղ-
մուկը, որ բարձրացավ նրա շուրջը Եվրոպա-
յում, առանձնապես Ֆրանսիայում, գրում է.
«Յարական կառավարությունը մի միլիարդ
ֆրանկի փոխառություն էր խնդրել Ֆրան-
սիայից: Չգիտեմ՝ թվով դա քանիերորդ
դեղքն էր, բայց վաղուց արդեն դարձել էր
սովորական: Եվ Ֆրանսիական բուրժուա-
զիան միշտ հաճույքով էր պարպել իր քսա-
կը: Ինչո՞ւ չէ: Չէ՞ որ նրա շայտկյան սլաշ-
մանները միշտ ընդունվում էին առանց
սակարկության: Այս անգամ փոխառությունը
Նիկողայ երկրորդին հարկավոր էր գլխավո-
րապես հեղափոխական շարժումները միան-
գամ առ միշտ մոռսիայում խեղդելու հա-
մար: Այդպես էին կարծում հեղափոխական-
ները, և այս էր, որ ալեկոծել էր նրանց:
Մաքսիմ Գորկին իր խիղախ ոճով գրեց մի
ցատկոտ հոդված: Այնտեղ նրա խորապես
վշտացած զրչից շեշտակի սղըղել էր մի
կծու դարձվածք՝ «Թքում եմ գեղեցիկ Ֆրան-
սիայի երեսին»: Ամենքը գիտեին, որ թուքը

ուղղված է բուրժուազիայի և մանր բուրժուազիայի երեսին, բայց չէին ուղղում խոստովանել: Այս էր պատճառը, որ ռեպորտաժները կատարել էր համբավավոր բեկետ-րիստի դեմ»¹:

Գորկու աղղկյությունը նկատելի է Շիրվանդադեի որոշ ստեղծագործությունների վրա: Օրինակ՝ «Արտիստը» (1902 թ.), որտեղ հեղինակը նկարագրում է Օդեսայի ծովափնյա պանդոկների կյանքը, նավաստիների կենցաղն ու նրանց ըմբոստ հոգին, ամբողջովին հիշեցնում է Գորկու առաջին շրջանի ստեղծագործությունները: Նույնիսկ «Արտիստի» հերոսի — Լեվոնի ընկերը՝ բանաստեղծ Չաուշենկոն հիշատակում է Գորկու անունը, որպես իրենց բանաստեղծի:

Շիրվանդադեն իր մի գրույցի ժամանակ խոստովանել է, որ «Ջհուդի աղանջը» վիպակը գրել է Մաքսիմ Գորկու՝ հրեական

¹ Շիրվանդադե — «Կյանքի բովից», 2-րդ մաս, էջ 82—83:

Ջարդերի դեմ ուղղված հողվածների ազդեցութեան տակ:

Մաքսիմ Գորկու խորհրդով էր, որ կազմվեց «Поэзия Армении» մեծածավալ ժողովածուն: Նրա խորհրդով էր նաև, որ հայ պրականութեան ներկայացուցիչները դիմեցին Վալերի Բրյուսովին, որ նա իր վրա վերցնի ժողովածուն խմբագրելու դժվարին գործը:

Գորկուն շատ լավ հայտնի էր, որ հայ ժողովրդի պոեզիան՝ ամենահին ժամանակներից մինչև մեր օրերը՝ ուսաներեն թարգմանութեամբ հրատարակելը դժվարին ու ծանր գործ է, որ նա պահանջում է հսկայական ջանքեր և, որ գլխավորն է, կարող մարդու ջանքեր: Ահա թե ինչու նա հատկապես կանգ էր առել Բրյուսովի վրա: Գորկին հավատացած էր, որ Բրյուսովը կարող էր գլուխ բերել այդ գործը և դրա համար էլ նա խորհուրդ էր տալիս դիմելու հենց Բրյուսովին:

Ի՞նչնա Բրյուսովան, բանաստեղծի կի-

նը, Բրյուստովի մասին գրած կենսագրական
 նոթերում հետևյալ հիշատակությունն է
 անում այդ մասին. «Պատերազմական զոր-
 ծողությունների շրջաններից Բրյուստովի
 վերադառնալուց կարճ ժամանակից հետո,
 Մաքսիմ Գորկու խորհրդով, Մոսկվայի Հայ-
 կական Կոմիտեի ներկայացուցիչները նրան
 դիմեցին՝ իր վրա վերցնելու հայ պոեզիայի
 ժողովածվի խմբագրումն ու թարգմանու-
 թյունները, համոզելով Բրյուստովին չհրա-
 ժարվել այդ աշխատանքից, ինչպես նա
 մտադրվել էր, առաջարկեցին ծանոթացնել
 նրան հայ լիզվի և տաղաչափության առանձ-
 նահատկություններին, խոստացան կատարել
 տող առ տող թարգմանություններ և նրանց
 մեջ նշել հայերեն բնագրերի չափերի ու
 հանգերի հերթականությունը: Այս բոլորը
 կատարվեց, և Բրյուստովն այդ աշխատանքը
 զլուխ բերեց միանգամայն հաջող, այնպես,
 որ հայ աշուղներից շատերը լիակատար
 ճշտությամբ տրվեցին ուսանելն լիզվով և
 համարժեք բանաստեղծական նշանակու-

թյամբ: Այսպես ստեղծվեց «Поэзия Арменни»-ն, որը լույս տեսավ 1916 թ. մասամբ Բրյուսովի թարգմանություններով, մասամբ էլ նրա խնամքոտ խմբագրությամբ¹:

Հայկական պոեզիայի ուսումնասիրության ժամանակաշրջանում Բրյուսովը, Գորկուն ուղղած իր նամակներում, հաճախակի հիշատակում է Հայաստանի և նրա գրականության մասին: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է Բրյուսովի 1916 թվի մարտի 8-ի թվակիր նամակը՝ ուղղված Գորկուն: Իր այդ նամակում Բրյուսովը գրում է. «Ձեր վերջին նամակն ինձ հասավ այն օրերին, երբ ես գտնվում էի Կովկասում, — հին Հայաստանի մարգերում և որտեղ ես հայ գրականության վերաբերյալ դասախոսություններ էի կարդում հայերի համար»:

Այդ նույն նամակում Բրյուսովը գրում է. «Ինձ չափազանց հետաքրքրեց Ձեր հոդվածը

¹ В. Брюсов—Избранные стихи, изд. 1933 г., стр. 139.

Արևմուտքի և Արևելքի մասին. „Летопись“-ի համարն այդ հոդվածով լույս տեսնելը զուգադիպեց հենց այն օրերին, երբ ես հայ գրականության ու հայ պատմության վերաբերյալ իմ դասասիրտություններում զարգացնում էի չափազանց համանման մտքեր: Եթե ես ժամանակ ունենամ, և եթե Դուք ոչնչով զեմ չեք, ես ուզում եմ գրել (որևէ լրագրում) իմ զուգահեռը Ձեր հոդվածին: Այս հարցի վերաբերյալ ես ունեմ իմ յուրովի հավելումներն ու ասելիքները»¹:

Որքան մեզ հայտնի է, Բրյուսովը չտպագրեց այդպիսի հոդված:

*
* *
*

«Հայ գրականության ժողովածուն» լույս տեսնելուց հետո սկսվում է Գորկու խմբագրությամբ լույս տեսնելիք «Հայկական գրադարան» ընդհանուր անվան տակ առան-

¹ „М. Горький. — Материалы и исследования“, том I. стр. 185—186.

ձին հրատարակությունների գործը: Այդ սերիայի առաջին գիրքը պետք է լիներ Շիրվանզադեի «Քառու»-ը, որը թարգմանելու էր Տերյանը և դարձյալ պետք է խմբագրեր Գորկին: Այդ մասին հետևյալն ենք կարդում ժամանակի ուռւս և հայ մամուլում. «Քառու»-ն ստեղծ Վահան Տերյանը ուռւսերենի է թարգմանել Շիրվանզադեի «Քառու» մեծ վեպը, որը նախ տպագրվելու է Մ. Գորկու ամսագրում՝ „Летопись“-ի մեջ, ապա հրատարակվելու է առանձին գրքով»¹:

Տերյանի այդ թարգմանությունը լույս չտեսավ ոչ „Летопись“ ամսագրում, ոչ էլ առանձին գրքով: Ինչպես հայտնի է, „Летопись“-ը շուտով փակվեց, իսկ առանձին հրատարակությունը դուրս չեկավ, որովհետև 1917 թ. սկզբներին Ռուսաստանում այնպիսի քառս էր տիրում, որ Շիրվանզադեի «Քառու»-ով զբաղվելու ժամանակ չկար:

Զնայած հայ գրականության հետ կապ-

¹ «Մշակ», 1916 թ., № 54:

ված աշխատանքները ժամանակավորապես դադարեցին, բայց Տերյանը շարունակում էր կապ պահպանել Գորկու հետ, հետևում էր նրա կյանքին ու գրական գործունեությանը: Երբ 1917 թվի աշնանը լրացավ Գորկու գրական գործունեության 25-ամյակը, Տերյանը ողջունի մի ջերմ հեռագիր ուղարկեց նրան: Ահա այդ հեռագիրը. — «Սրտանց ողջունում եմ Ձեզ-դեմոկրատիայի փառապանծ, խիզախ, հավատարիմ առաջնորդին, ջերմագին սիրված նշմարտախոս գրողին, քաղաքացուն և մարդուն:

Վահան Տերյան»

Բացի Շիրվանզադեի, Հակոբ Հակոբյանի, Վահան Տերյանի անուններից, Գորկու անվան հետ կապվում են նաև մեր գրականության այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են՝ Ավետիք Իսահակյան, Հովհաննես Թումանյան, Նար-Դոս և շատ ուրիշները:

Մեր նշանավոր գրողներից Ավետիք Իսահակյանն առաջինն էր, որ 1901 թ., երբ

նոր էր լույս տեսել Մաքսիմ Գորկու անմահ «Մրրկահավը», այդ նույն թվի իր սքանչելի թարգմանությամբ, այն մատչելի դարձրեց հայ հասարակության:

Գորկու մասին գրած իր մի հոդվածում Իսահակյանը հայտնում էր, որ Գորկու ստեղծագործությունները դեռևս 90-ական թվականներին խորը տալավորություն են թողել իր վրա, որ այդ ստեղծագործությունները մոտ են եղել իր՝ Իսահակյանի սրտին և նա ապրել է դրանցով: Իսահակյանն իր այդ հոդվածում գրում է, որ 1899 թվին Օդեսայի հսկա նավահանգստում, երբ մի պատահական դիպվածի ժամանակ խոսք է բացվում Գորկու մասին, ինքը՝ Իսահակյանը դեռևս ծանոթ չէր նրան, որպես գրողի, բայց «նույն օրը գնում եմ Գորկու պատմվածքների երկու հատորը, — գրում է Իսահակյանը, — և սկսում եմ կարդալ. հափշտակված կարդում եմ և նորից կարդում: Կարծես, Գորկին ինձ համար էր գրել: Թափառելու պոեզիան իմ սրտի սերն է: ...Մ. Գորկու

հետ, նրա բոսյակների հետ թափառում եմ մեծ Ռուսաստանի լայնքն ու երկայնքն՝ Վոլգա, Ղրիմ, Սև ծովի ափերը, Մոլդավիա։ Մանավանդ Վոլգան, անտուն, ընչազուրկ բոսյակների իսկական մայր Վոլգան, որի լայնաշունչ տափաստաններում, դարերի ընթացքին ապաստան են գտել Մոսկվայի ցարերի խստասիրտ օրենքներից, Պետերբուրգի ցարերի բռնություններից փախած ըմբոստ, ազատատենչ ոգիները, բոլոր նրանք, որոնք փախել են հասարակության կաշկանդող պայմաններից, ֆեոդալների հարկերից, հարստահարությունից։ Վոլգան, ազատության, ընդվզումի էպիկական օրորանը, ուր շառաչել են անսանձ կամքի հզոր երգերը, հերոսական արկածները, Ստենկա Ռազինը, Պուգաչովը...»

Իսահակյանը տալիս է Գորկու ստեղծագործությունների մեծ հաջողության իսկական պատճառները։ Նա գրում է. «Ի՞նչ էր Մ. Գորկու հմայքի գաղտնիքը։ Անշուշտ, և՛ նրա տաղանդը, և՛ նրա նոր հայտնաբերած

աշխարհը, և՛ նրա թարմ, առույգ արվեստը, լայց գերազանցապես այն, որ նրա բողոքի, լմբոստացման ռոմանտիկան համընկավ, ներդաշնակվեց հասարակության տրամադրությանը, հասարակության զգացմունքներին և մտքերին գոյավիճակին: Նա խոսում էր միլիոնների սրտից, միլիոնների տենչերից ու երազներից, միլիոնների լեզվով: Անտարակույս, հանկարծակի, անպատրաստից չէր Գորկու երևումը: Մի կողմից՝ ռուսական հոյակապ գեղարվեստական գրականությունը՝ բացառապես հումանիստ, ժողովրդասեր գրականությունը ողջ Եվրոպայում, և մյուս կողմից՝ ռուսական փառապանծ հրապարակախոսությունը և քննադատությունը, որ դարավոր պայքարի մեջ ցարիզմի և ճորտատիրությունից հեմ՝ պատրաստել էր կռվի մի ողջ արսենալ — այդ երկու հոգեկան մեծ ազդականներն առաջ բերին Գորկուն»¹:

¹ «Խորհրդային արվեստ», 1938 թ., № 1:

1908 թվին Հովհաննես Թումանյանը թարգմանում է Մաքսիմ Գորկու «Ջկնորսն ու Ֆեյան» բալլադան: Թումանյանը, ինչպես մեր մյուս գրողները, բացի Գորկու գեղարվեստական երկերից, հետևել է նաև նրա հրապարակախոսական հոդվածներին ու ելույթներին:

1917 թվի մայիսի 11-ին, Մոսկվայի Մեծ թատրոնում Ռուսաստանի հետաճնացության, նրա մեջ տիրող կարգերի մասին Գորկու արտասանած ճառի առթիվ Թումանյանը գրում է. «Ավելի խորն է ցնցել Մաքսիմ Գորկու ճառը, որը մի կրակոտ ջատագովություն է դիտությանը»¹:

Մեր հին գրողներից չափազանց հետաքրքրական է բանվոր գրող Մադաթ Պետրոսյանի մի հոդվածը Գորկու մասին, այդ հոդվածում Պետրոսյանը խոսում է այն մեծ դերի մասին, որ իր, որպես գրողի կյանքում, ունեցել է Գորկին:

¹ «Թումանյանը քննադատ», 1939 թ., էջ 420:

Պետրոսյանը գրում է. «Երբ Թիֆլիսում հրատարակվող «Կալկազ» թերթում լույս տեսավ նրա առաջին պատմվածքը՝ «Մակար Զուգրան» — դա առիթ տվեց ինձ՝ նետվելու պրոլետարական գրականության ասպարեզը: Այնուհետև Մաքսիմ Գորկին դարձավ իմ սիրելի և ամենամեծ ուսուցիչը: Ես ամբողջապես ապրում էի նրա գրվածքներով: Ոգևորված ու խորապես հուզված նրա երկերով՝ ես նրանց ընթերցման ժամանակ զգում էի կյանքիս ամենատերջանիկ բուռն-ները:

Մաքսիմ Գորկին ամեն անգամ իր հսկայական հասակով դալիս կանգնում էր մտքիս աչքերի առջև, և ես իմ հոգու խորքում սիրում, փայփայում էի նրան»¹:

Ինչպես հայանի է, Գորկին բազմաթիվ կապերով կապված էր հարյուրավոր երիտասարդ-սկսնակ գրողների հետ, նրանց օգնում ու խորհուրդներ էր տալիս, ոգևո-

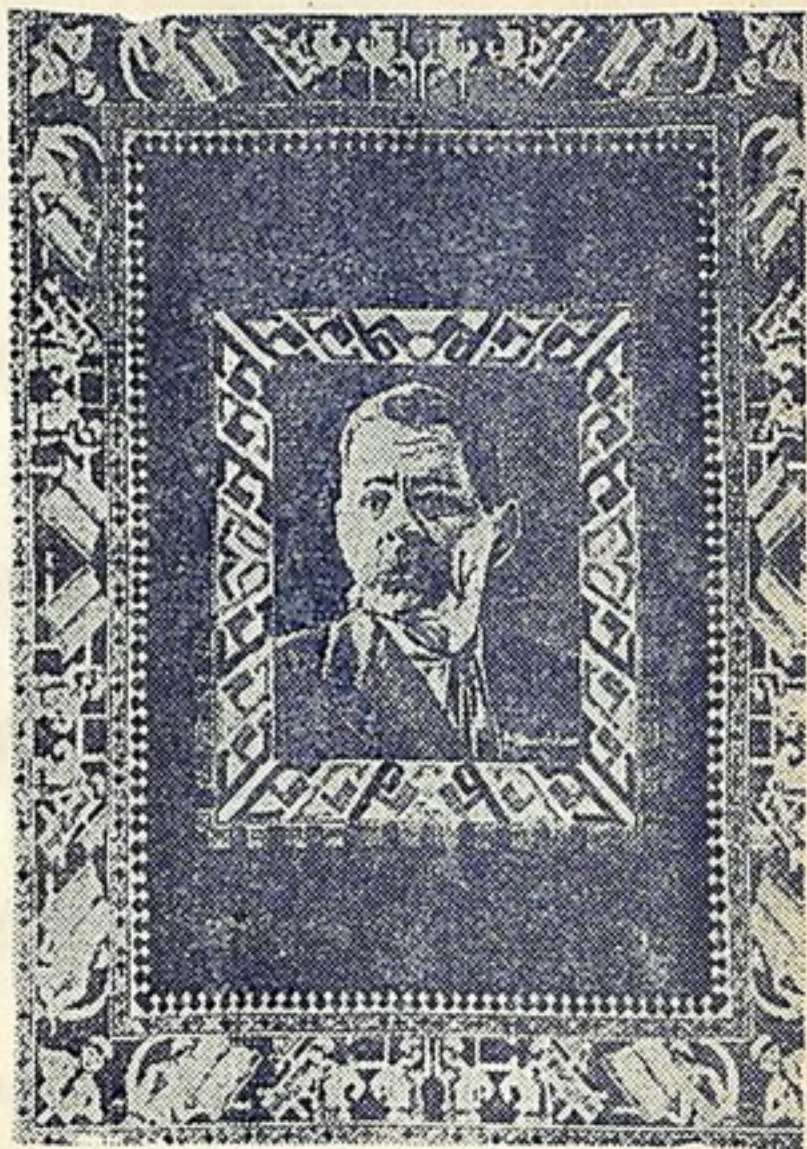
¹ «Պրոլետար», 1936 թ., № 141:

լում ու ազատում էր անկումային ու պե-
սիմիստական տրամադրություններից: Այդ
տեսակետից հետաքրքրական է Գորկու մի
նամակը՝ ուղղված գրող Տ. Հախումյանին:
1916 թվին, երբ Հախումյանը լիբիական,
անկումային բանաստեղծություններ էր
գրում և տպագրում ռուսական զանազան
պարբերականներում, մի օր հանկարծ երկ-
տող մի նամակ է ստանում. «Ուղարկեք,
խնդրում եմ, Ձեր բանաստեղծություններն
իմ անունով — „Летопись“ ամսագրի հաս-
ցեով:

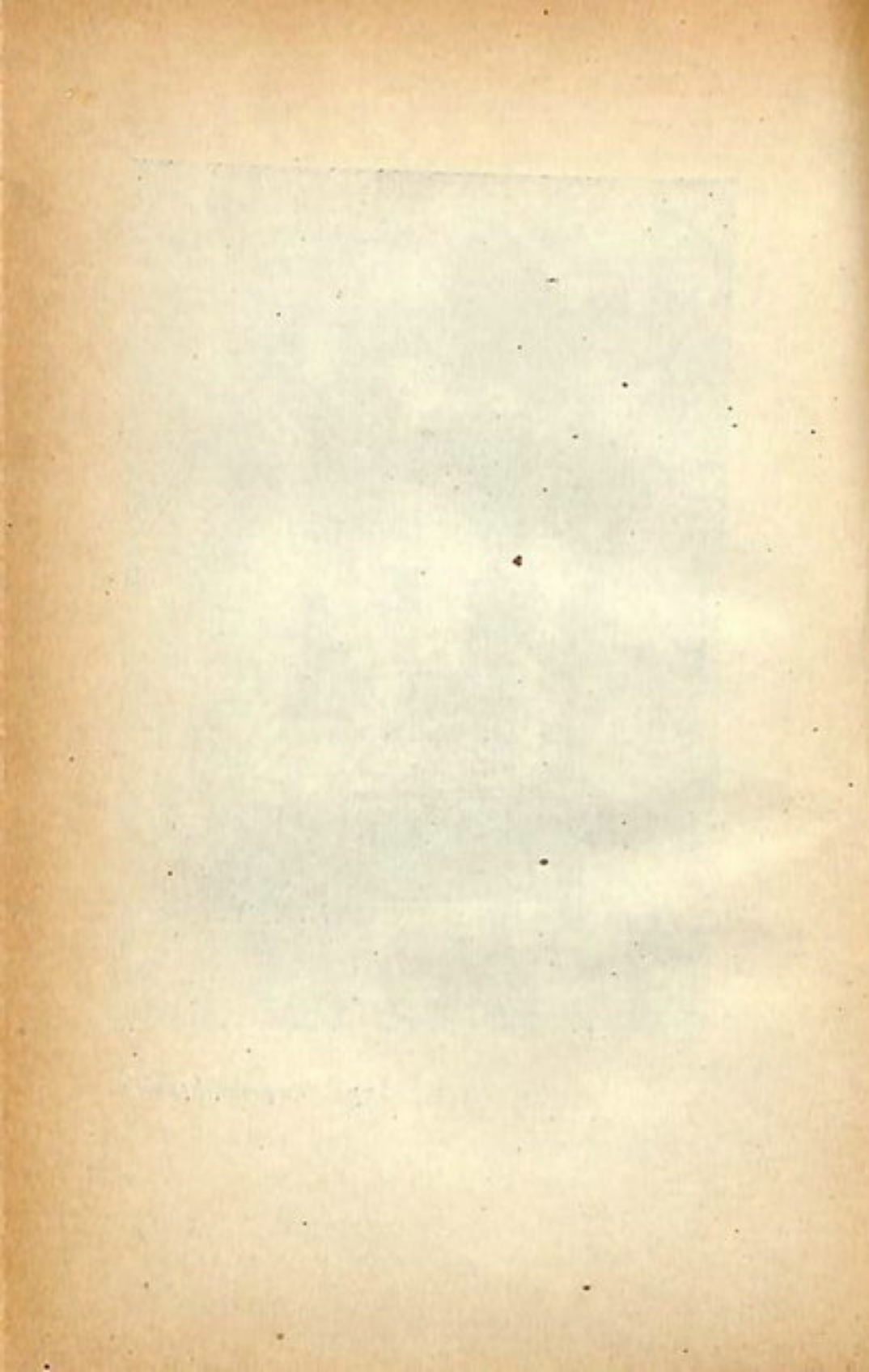
Ա. Պեշկով:

Գորկու այս երկտողը Հախումյանի հա-
մար, ինչպես ինքն է գրում, փրկություն
էր: Եվ նա ընտրելով իր բանաստեղծու-
թյուններից 10—12 հատ, անմիջապես ու-
ղարկում է Գորկուն և ահա, 1916 թվի հոկ-
տեմբերի 25-ին Հախումյանը Գորկուց ստա-
նում է հետևյալ նամակը.

«Իհարկե, Դուք պետք է գրեք, և — շատ,

Գործ՝ Ղարանֆիլյանի

բայց նույնքան անհրաժեշտ է Ձեզ համար
 ամենի մոտ կանգնել կյանքին, անմիջակա-
 նորեն օգտվել նրա ներշնչումներից, կեր-
 պարներից, պատկերներից, զգալ նրա թռթի-
 ուր և նրա միտն ու արյունը: Մի կենտրո-
 նացեք Ձեզ վրա, այլ ամբողջ աշխարհը
 կենտրոնացրեք Ձեր մեջ: Կյանքի մեջ շատ
 թույն կա, բայց կա և մեղր — գտեք այդ
 մեղրը: Մի լինեք սոսի քնարերգու, — մի
 փակեք Ձեր հոգին Ձեր իսկ ձեռքով կա-
 ուցված վանդակի մեջ, — համարձակութուն
 ունեցեք լինելու և՛ երգիծաբան, և՛ վիպա-
 սան և պարզապես ուրախ մարդ: Պիտի ամեն
 բան վերցնել և ամեն բան տալ կյանքին,
 մարդկանց:

Այժմյան բանաստեղծների մեծամասնու-
 թյունը, կարծես թե, անմարդաբնակ կղզի-
 ների վրա ապրելիս լինի, կյանքից և նրա
 քառսից դուրս: Այդ, իհարկե, ամենի հեշտ է
 և հարմար, քան թե իրականության քառսի
 մեջ ապրելը, սակայն այս նշանակում է —
 ինքն իրեն կողոպտել: Չպետք է Ռոբինզոն

լինել, — չի հարկավոր: Պետք է ապրել, աղմկել, խնդալ, հայհոյել, սիրել:

Պետք է որոնել այն, ինչ որ դեռես չի գտնված — նոր խոսքը, հանգը, պատկերը: Բանաստեղծը — աշխարհիս արձագանքն է, և ոչ միայն իր հոգու դայակը:

Ահա այսպես: Յանկանոււմ եմ Ձեզ ամենայն բարիք:

Ա. Պեշկով

Այս նամակը մի փայլուն փաստաթուղթ է, որ վկայում է հանճարեղ գրողի բացառիկ հոգատար վերաբերմունքի մասին դեպի գրականությունը. այս նամակը մի անգամ ևս վկայում է այն մեծ պայքարի մասին, որ Գորկին իր ամբողջ կյանքում տարել է հանուն նոր, առողջ, ժողովրդական գրականության, հանուն նոր ախպի գրողի:

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ուժովյուզիայից հետո, Լենինի խորհրդով Մաքսիմ Գորկին մեկնում է Իտալիա՝ իր քայ-

քայլած առողջությունը վերականգնելու համար: Չնայած Գորկին հեռու էր իր երկրից, բայց և այնպես նա ուշադիր կերպով հետևում էր Սովետական Միության մեջ կատարվող տնտեսական ու կուլտուրական շինարարությանը: Արտասահմանից իր նամակներով ու հոգիածներով ակտիվ կերպով արձագանքում ու մասնակցում էր սոցիալիստական երկրի խոշոր իրադարձություններին:

1928 թվին վերադառնալով իր մեծ հայրենիքը, Գորկին, Սովետական Միության մեջ կատարված խոշոր նվաճումներին մոտիկից ծանոթանալու նպատակով, մի նշանավոր Հանապարհորդություն է կատարում դեպի Սովետական Միության մի շարք առաջնորդիկներ, տեսնելու սոցիալիստական երկրի վերածնված ժողովուրդների տնտեսական ու կուլտուրական մեծ նվաճումները:

Գորկին գալիս է նաև Սովետական Հաստատան՝ ծանոթանալու հայ ժողովրդի կյան-

քին ու նվաճումներին: 1928 թվի հուլիս ամսին Գորկին Հայաստանումն էր: Մոտիկից ու ուշադիր կերպով նա ծանոթանում է Հայաստանի արդյունաբերական, տնտեսական կարևոր օջախներին:

Երևանի աշխատավորությունը, Գորկու դալստյան առթիվ, Կոմունարների այգում կազմակերպում է բազմամարդ միտինգ: Հայ ժողովուրդը, նրա աշխատավորությունը ջերմազին ողջունում է պրոլետարիատի մեծ զրոգին: Գորկին այդ միտինգում արտատառում է հետևյալ ճառը.

«Ընկերներ, երբ տասը տարի սրանից առաջ ես մեկնում էի Ռուսաստանից, ես չէի կարող տեսնել այն, ինչ որ այն ժամանակ սկսված էր և չէր ավարտված: Բայց այսօր, երբ ես այցելում եմ ԽՍՀՄ-ի մի շարք վայրեր, ես զարմանում եմ այն խոշոր աշխատանքով, որ դուք կատարել եք: Ես համոզված եմ, որ ոչ ոք այդպիսի կարճ ժամանակամիջոցում չէր կարող անել այն, ինչ արել է ԽՍՀՄ-ի բանվոր դասակարգը:

Ես ցանկությունն չունեմ դովաբանելու ձեզ, դեռ շատ պակասություններ կան ձեր աշխատանքների մեջ, մասնավորապես պակասություններ՝ ձեր մեջ: Բայց եթե դուք վատ եք աշխատում, այդ այն պատճառով է, որ դուք դեռևս լրիվ կերպով չեք հասկացել, թե ում համար եք աշխատում: Դուք աշխատում եք ձեզ համար:

Արևմտյան Եվրոպայի պրոլետարիատը ձեռանից շատ, բայց վատ է աշխատում, հա հոգնել է ուրիշի և իր թշնամի դասակարգի համար աշխատելուց: Այն, ինչ որ ես այստեղ տեսնում եմ, դա սկիզբն է վե՛հ աշխատանքի, իսկական, նոր կյանքի, նոր կուլտուրայի և հսկայական դեպքերի: Այնտեղ պրոլետարիատը դեռ ճնշված է արտաքին պայմաններից, չունի այն ազատությունը, ինչ որ դուք ունեք: Ձեզ դեկավարող օրգանները՝ խորհրդային իշխանությունը և կուսակցությունը մտածում են — և այդ չի կարող ժխտել ոչ մի ազնիվ մարդ — բանվոր դասակարգի ամբողջ մասին, նրա կարիքները

հոգալու մասին: Այստեղ, որքան ես գիտեմ
գրականությունից, և ականատես եղա, ամեն
ինչ կատարվում է ժողովրդի միջոցով, ժողովրդի համար: Այստեղ չկա վախ, որը
զգացվում է այնտեղ, այստեղ բանվոր դասակարգն իրոք տեր ու տնօրեն է, և այդ
տարբերությունն առանձնապես աչքի է
ընկնում: Այնտեղ կա վախ, որ վաղը բան-
վոր դասակարգը կբարձրանա և կասի բուր-
ժուազիային. կորեք դուրս, իսկ այստեղ
տեր է հանդիսանում բանվոր դասակարգը,
առանց աղգությունների խտրության, այս-
տեղ բանվոր դասակարգը տեր է բոլոր հա-
րըստությունների, արտադրության դոր-
ծիքների:

Ես պետք է ասեմ նորից մի անգամ, որ
չէի սպասում տեսնել, որ այդքան աշխա-
տանք կարելի է կատարել այս վեց տարվա
կարճ ժամանակամիջոցում:

Արտագին ողջույն Ձեզ, ընկերներ՝:

¹ «Մոսկովյան Հայաստան», 1928 թ., № 174:

Այդ հուշն երեկոյան Գորկին հանդիպում է ունենում Սովետական Հայաստանի գրողներին հետ: Գրողներին ողջույններին պատասխանելուց հետո, Գորկին խոսում է գրականութեան լավագուշտ վարպետների մասին, հա հատկապէս շեշտում է այն խոշոր նվաճումները, որ ձեռք է բերել ուսն իշխանիկ գրականութեանը լեզվի աստղարեղում և այնուհետեւ անցնում է ժամանակակից գրականութեան նկատմամբ ունեցած իր վերաբերմունքին և նրա հետագա անելիքներին: — «Որհնդդային Միութեան մեջ կատարվում է հսկայական կուլտուրական ուշխատանք, — ասում է Գորկին, — մարդիկ, որոնք մասնակցում են այդ աշխատանքին, լիովին չեն պատկերացնում, թե ինչ խոշոր աշխատանք է կատարվում, ինչ է դարձել հեղափոխութեանից հետո գրականութեանը: Թերեւս ձեզ համար պարզ լինի, չգիտեմ, բայց պետք է ասեմ, որ այդ ինձ համար պարզ չէ: Մենք հարեաններ ենք, բայց և այնպէս փոխադարձաբար ծանոթ չենք մի-

մյանց գրականության: Կատարվում է մեծ աշխատանք, անգամ փոքր աղգությունների մեջ ծնունդ են առնում բանաստեղծներ, գրողներ, օրինակ՝ վոսյակների մոտ նորերս հս հանդիպեցի մի գրողի, որի ստեղծագործությունները լի են չափազանց առողջ տրամադրություններով: Մեր ներքին հոգեկան միացման տեսակետից, ինչպես և հետագա գործունեության տեսակետից անհրաժեշտ է մեզ այնպես կադմակերպվել, որպեսզի ճանաչենք միմյանց: Լավ կլիներ այդ տեսակետից հրատարակել մի հանդես, որտեղ ամբողջ աշխատանքը լինի շեշտված, սակայն ոչ միայն գրականությունն արձանագրվի այդ հանդեսում, այլև կուլտուրական կյանքի ամեն մի քայլ՝ գործարաններ, նոր գրված օպերա և այլն: Գրել այն մասին, ինչ որ անում է կուլտուրական առանձին միավորը:

Այդ բոլորը հնարավորություն կտա մեզ շոշափելու և տեսնելու այն նոր մարդուն, որն աճում է: Նոր տրամադրությունների,

եռանդի և աշխատանքի ցուցաբերմամբ, որ կատարվում է մեղանում, մենք ավելի ամուր կանգնած կլինենք մեր դիրքերում և ավելի լայն կերպով կտեսնենք ամեն ինչ: Բացի դրանից, ցանկալի է նաև «Գրականության համբավաբեր», որտեղ հնարավորություն կ'ունի թարգմանաբար հրատարակել ԽՍՀՄ ժողովուրդների գրականության լավագույն գործերը:

Ապրել այնպես, ինչպես ապրել ենք մինչև հեղափոխությունը, այլևս անհնարին է: Այժմ այլ սլոյմաններ են, այլ տեր է և շատ լավ տեր: Անհրաժեշտ է կուլտուրական բոլոր ուժերի միացում, որոնք ընթանում են նոր կուլտուրայի, նոր մարդու ուղիով, և դրան հնարավոր է հասնել կոլեկտիվ աշխատանքով»¹:

Սովետական Միության մեջ կատարած իր այդ նշանավոր ճանապարհորդութունից հետո վերադառնալով Մոսկվա, Գորկին ակ-

¹ «Պորհրդային Հայաստան», 1928 թ., № 174:

նարեկների ձևով գրում է իր չափազանց
 հարուստ տալավորությունները, որ տալազրը-
 վում են իր խմբագրած „Наша достиже-
 ния“ ժուռնալի 1929 թվի մի քանի հա-
 մարներում: Իր այդ ակնարկների մեջ Գոր-
 կին խոսում է նաև Սովետական Հայաստանի
 մասին: Մեծ գեղարվեստագետը վառ գույ-
 ներով նկարագրում է Հայաստանի ընու-
 թյունը, հատկապես Դիլիջանի և Սևանի
 հարուստ տեսարանները: Այնուհետև Գորկին
 խոսում է տնտեսական ու կուլտուրական
 այն խոշոր ձեռնարկումների մասին, որ Սո-
 վետական իշխանության շնորհիվ և նրա
 օժանդակությամբ, հայ ժողովուրդը եռան-
 դուն կերպով սկսել է իր երկրի ներսում:
 Իր այդ ակնարկներում Գորկին առանձնա-
 պես մեծ սիրով է խոսում հայկական պա-
 րերի մասին, նկարագրում ու գնահատում է
 այդ պարերը. «Նրեկոյան, միախնդից հետո,
 քաղաքային այգում, Նրեանի երիտասար-
 դությունը ցուցադրեց սասունցիների պա-
 րերը, որոնք իրենց ինքնատիպությամբ և

գեղեցկությամբ բացառիկ բաներ են: Ես պարի արվեստի մասնագետ չեմ, բալետին անտարբեր եմ վերաբերվում, կենցաղային պարերի վրա նայում եմ ինչպես թեթև ու զվարթ լարախաղություն, ֆոկլորոտի վրա՝ առանց զզվանքի, բայց, իմ կարծիքով, այս «պարի» համար շորերն ավելորդ են և երևի կաշկանդում են պարողների ազատությունը...»

Խոսելով իր վերաբերմունքի մասին ընդհանրապես զեպի պարի արվեստը, Գորկին օյնուհետև անցնում է սասունցիների պարի նկարագրությանն ու գնահատությանը.

«Սասունցիների պարերը չեն զարմացնում ձևերի բարդությամբ ու ձևերի բազմադիփոխությամբ և չեն էլ ձգտում զբան: Նրանց մեջ ուրիշ բան կա, ավելի նշանակալից ու խորունկ: Բեմ են ելնում երկու երաժիշտ, ազգային գունեղ հագուստով՝ մի մեծ թմբուկ և մի զիլ գուռնա, իսկ նրանց հետևից զուբա է գալիս մի շլացուցիչ փայլով, բազմազույն մարմին—քսան տղամարդ: Նրանք անցնում

Ին ուս-ուսի, հետևներից իրար ձեռք բռնած,
 նրանք, որպես մի մարմին, շարժվում են
 միասնական, զարմանալի ութմիկ մղիչ
 ուժով: Այդ մարմինը շրջան է կազմում, ծա-
 վալվում որպես սպիրալ, շտկվում, ուղիղ
 դիժ դառնում և դանազան կտր գծեր կազ-
 մում: Իդեալական ութմը, ձևերի կառուցման
 թեթևեթյունն ու սահունությունն ավելի
 և ավելի են ամրացնում միասնականության,
 միաձուլության թովիչ իլյուզիան: Դժվար է
 նշմարել առանձին պարողին, տեսնում ես,
 թե ինչպես առողջ օրորվում է գեղեցիկ դեմ-
 քերի մի շարան, նկատում ես նրանց ժպի-
 տը, նրանց աչքերի փայլը, մեկ թվում է,
 որ նրանք թվով շատացան, մեկ էլ՝ քչա-
 ցան: Ամեն մեկի անհատական գծերը հա-
 մարյա աննշմարելի են և շարունակ ձեզ հեռ
 խոսում, ձեզ ժպտում է կարծես մի դեմք —
 մի երևակայական արարածի դեմք, որի ներ-
 քին կյանքն անասելի հարուստ է: Զուռնի
 հրգն աշխույժ է բերում, բայց նրա զիլ
 ձայնն այնպես ականջ է ծակում: Ուժգին,

բայց փափուկ տակտ է պահում թմբուկը և այդ երաժշտության հետևից մի ուրիշ երաժշտություն ևս տեսնում — մարդկային ճկուն մարմնի դարմանալի գեղեցիկ շարժումների երաժշտություն, նրա ազատ խաղը փառ դդևտների բազմերանգ ալիքների մեջ: Մեկ-մեկ, կրք բազմագլուխ մարմնի շարժման թափը սաստկանալով սսկեզույն և ծիածանավոր մրրկի էր վերածվում, ևս սպասում էի, որ պարողների շղթան կբաժանվի առանձին օղակների, բայց այդ մրրկի մեջ էլ նրանք պահպանում էին շարժումների միահամուռ սահունությունը, ավելացնելով ու խորացնելով զորության ու միասնականության տալավորությունները: Ես երբեք չէի տեսել և չէի կարող պատկերացնել շատերի միասնական դործողության մեջ այդպիսի կատարյալ միաձուլություն, զոգվածություն: Սասունցի հայերի պարը երևի ռազմիկների հաղթական պարն է»¹:

Նույնպիսի բարձր գնահատական է տալիս

¹ „Наши достижения“, 1929 г., № 1, стр. 33—34.

Գորկին նաև կանանց պարին. «Ոչ նախ
ինքնատիպ և նույնքան գլուխիչ գեղեցկու-
թյամբ պարում էին կանայք, որ նույնպես
արևելյան հաղուսաներ ունեին վառ ու գու-
նեղ: Պարելով, նրանք ցույց էին տալիս, թե
ինչպես են սանրում մազերը, շաքրում գեմ-
քը, կուտ տալիս թռչուններին, մանում — և
մենք դարձյալ հմայված ենք նրանց շար-
ժումների զարմանալի ռիթմականությամբ,
շարժումների գեղեցկությամբ: Կանայք մեկը
մյուսից առանձին էին պարում և յուրա-
քանչյուրի շարժումներն անհատական էին,
այդ պատճառով նրանց համար ժամանակի
միասնականությունը, ռիթմը պահպանելն
ավելի դժվար էր, իսկ նրանք այն պահպա-
նում էին իդեալական կերպով:

«Մեր ժամանակաշրջանը քանի՜-քանի տա-
ղանդ է կյանքի կոչել, ինչքան գեղեցկու-
թյուն է հարուցել սեփուղեցիացի կենտրոն
փոթորիկը» — մտածում էի ես ճամբին՝ Երե-
վանից հառնալիս»¹:

¹ Նույն տեղում:

Մաքսիմ Գորկին հնարավորութունն չի ունեցել երկար մնալու Սովետական Միության մեջ, նրա ընտանիքը զտնվում էր Խաղիայի Սորբենսո քաղաքում և ինքն էլ աշխատում էր այնտեղ։ Նորից վերադառնալով Խաղիա, Գորկին, առաջվա պես, դեռ է՛լ ավելի լարված ուշադրությամբ հետևում էր Սովետական հերոսական ժողովուրդների մարտական հաղթանակներին ու նվաճումներին։ Նրա անսպառնալից չէր վրիպում և ոչ մի նշանակալի երևույթ, որ տեղի էր ունենում իր մեծ, անծայրածիր հայրենիքում։

Երբ հայ ժողովուրդը 1930 թվին տոնում էր Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման տասնամյակը, Մաքսիմ Գորկին հեռավոր Խաղիայից իր ողջույնի ձայնը միացրեց հայ ժողովրդի ազատագրության տասնամյակի հանդիսավոր տոնին։ Ահա թե ինչ էր ասում մեծ գրողն իր ողջույնի հեռագրում.

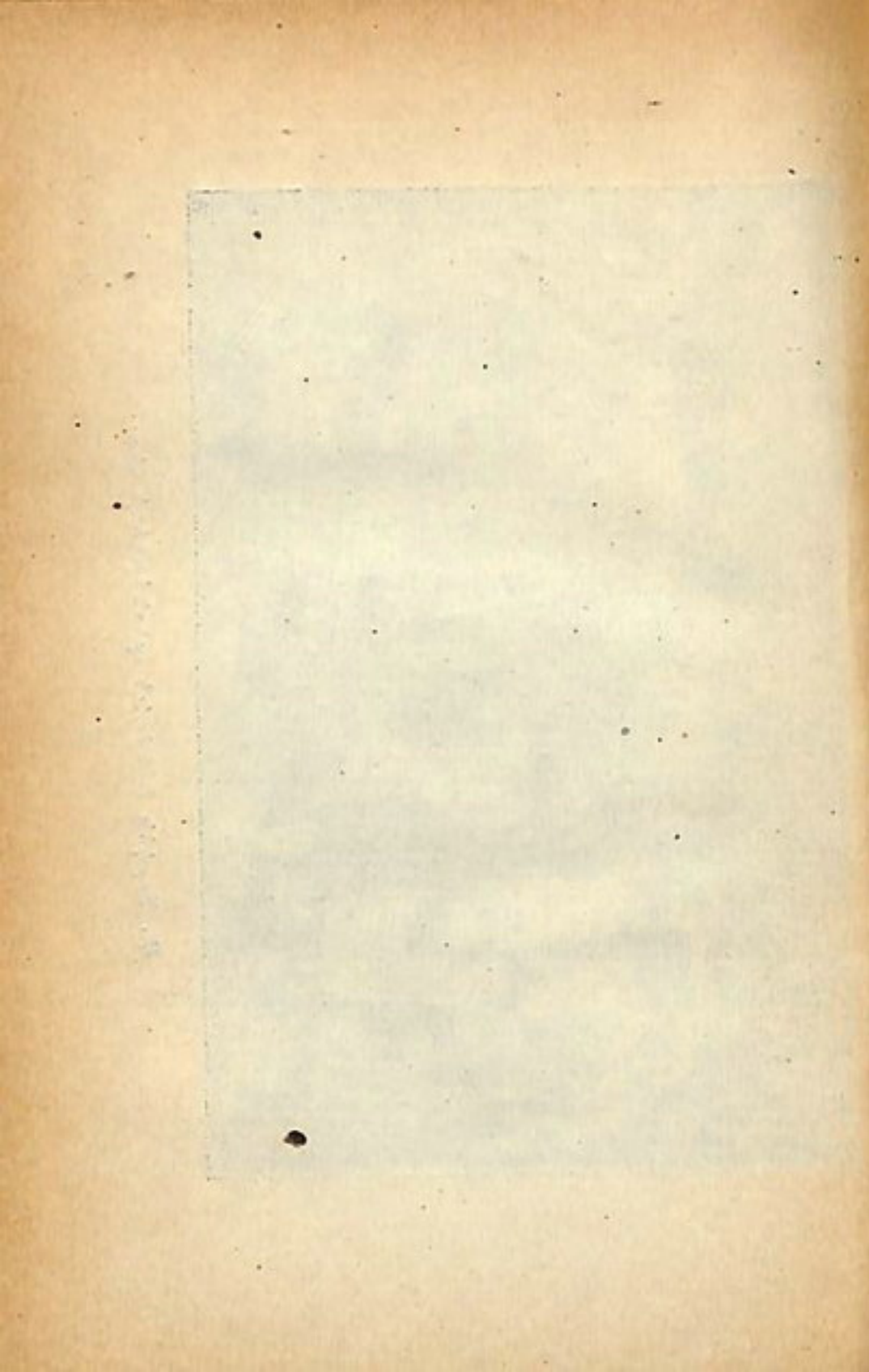
«Հայաստանի Ռեապուբլիկայի բանվորներ-
 րի և գյուղացիների իշխանության առաջին
 տասնամյակն աշխատավորների ամբողջ աշ-
 խարհին ասում է, որ միայն պրոլետարիա-
 տի իշխանությունն է ապահովում ժողո-
 վուրդների խաղաղ համակեցությունը և ազ-
 գային կուլտուրաների ազատ աճումը: Ան-
 դրրկովկասի ժողովուրդների արդյունաբե-
 րական և կուլտուրական հաջողությունները
 ցույց են տալիս, թե որքան վիթխարի է
 նոր աշխարհ կառուցող բանվոր դասակարգի
 էներգիայի պաշարը: Թող ավելի ուժգին և
 ավելի համարձակ մարմնանա այդ էներգիան
 կյանքում: Չկան արգելքներ, որ չկարողա-
 նան հաղթահարել ողջ աշխատավոր ժողո-
 վրդի աշխարհին Լենինի մեծ հանձարի
 ցույց տված ուղիով ընթացող բանվորն ու
 գյուղացին:

Մ. Գորկի»

Գորկին առանձնապես լարված ուշադրու-
 թյամբ հետևում է Սովետական Միության

Մ. Գորկին Նրեվանի պիտներնեի հետ

կուլտուրական աճին: Գորկին արձագանքում էր գրականության և արվեստի ֆրոնտում տեղի ունեցող ամեն մի նոր երևույթի: Լույս տեսնող ամեն մի նոր վեպի կամ պոեմի մասին առաջին հեղինակավոր կարծիքը հայտնում էր Գորկին: Բոլոր հեղինակներն զգում էին Գորկու կարծիքի կարգը և անհամբեր սպասում էին նրա ասույթներին:

Մաքսիմ Գորկին բացառիկ ուշադրությամբ հետևում էր ազգային գրականությանը պատկանող այն բոլոր երկերին, որոնք հրատարակվում էին ռուսերեն թարգմանությամբ: Նա գրում ու խոսում էր այդ երկերի դրական ու բացասական կողմերի մասին: Այդ տեսակետից խիստ ուշադրավ է 1931 թվին Գորկու գրած մի ընդարձակ հոդվածը, որ լույս տեսավ մեր կենտրոնական մամուլում: Իր այդ հոդվածում Գորկին խոսում է թարգմանված գեղարվեստական մի շարք գրքերի մասին, որոնց թվում նաև Նալ-Դոսի «Մահը» վեպի մասին, որի ռուսերեն թարգմանու-

թյունը նոր էր լույս տեսել Մոսկվայում: Գորկին «Մահը» վեպի մասին գրում է հետևյալը. «Մահը» հայ գրող Նար-Դոսի վեպն է, գրված անցյալ դարի 90-ական թվականներին: Այդ գրքի առաջաբանում մասնաւորապէս պատմված է, թե՛ նրա հերոսը «թույլ զարգացած հասարակական իմպուլսի տեր մի մարդ է, կամաղուրդ, անգոր, անգործունյա մի ջղագար, որ զբաղված է ինքնալերլուծմամբ, տառապում է ինքնասիրությունից, կասկածամտությունից, երկչոտությունից և անվճռականությունից»: Շատ լավ ծանոթ մի դեմք: Արեւուտքի և մեր գրականությունը 19-րդ դարի 20-ական թվականներից սկսել է նկարել այս չքնադանձի պորտրետները: Առաջին մարդը, որին այս «անդավանանք մարդու» պորտրետն առանձնապէս հաջողվել է, Ստենդալն էր: Նրա օրինակին հետևեցին Եվրոպայի և Ռուսաստանի տասնյակ խոշորագույն գրողներ: Ամբողջ մի հարյուրամյակի ընթացքում գրականութեան գլխավոր, փայլուն կերպով

մշակված թեման էր կազմում հենց այդ երիտասարդի կյանքի և արկածների նկարագրությունը, մի երիտասարդ, որի «եսը» առավել կամ նվազ այլանդակվածությամբ ծավալվել, հիպերտրոֆիացիայի էր ենթարկվել և որը, իրեն համար տեղ չգտնելով քաղքենական կյանքի պայմաններում, իր մեջ ոչ ուժ, ոչ էլ ցանկություն էր գտնում փորձելու փոխել այդ պայմանները:

Նար-Դոսի վեպը մեզ ցույց է տալիս, որ Հայաստանի գրականությունն էլ ծանոթ է այս վհատ տիպին: Վեպի պատմական-գրական նշանակությունն անվիճելի է, թեպետ և վեպը թույլ է, թերևս այդպես է թվում այն պատճառով, որ վատ է թարգմանված, ինչպես մեզնում ընդհանրապես ընդունված է վերջերս օտար լեզուներից թարգմանություններ կատարելիս: Նար-Դոսի վեպի թարգմանությունը չի խմբագրված: Մի էջում, օրինակի համար, հանդիպում են այսպիսի օյիններ. „Прошли один, два, три... десять дней“. „Так прошло около

двух недель“. „Прошло еще несколько дней“. Կա այսպիսի մի ծանոթություն՝ «Առաժի իմաստն անթարգմանելի է»: Ինչպես երևում է, իմբագրողին հայտնի է, որ չկա այնպիսի առած, որի իմաստը հնարավոր չլինի թարգմանել ամեն մի լեզվով: Դժվար թարգմանելի կամ խոստում անթարգմանելի է «բառախաղը»¹:

Այնուհետև Գորկին բերում է մի շարք այլ օրինակներ, որոնք վկայում են դրքի վատ թարգմանության մասին:

Գորկին, անկասկած, իրավացի է, երբ այդպես սուր կերպով քննադատում է «Մահը» վեպի թարգմանությունը: Նար-Դոսի այդ վեպն արժանի էր ավելի լավ թարգմանության ու իմբագրության. պետք է ասել, որ հենց այդ վատ թարգմանությունն է կղել պատճառը, որ «Մահը», որպես վեպ, թույլ է համարվել Գորկու կողմից: Նար-Դոսի այդ վեպի լեզվի և պատկերների նրբությունն ու գունեղությունը թարգմանիչը չի կարողացել տալ ուսանել:

¹ „Известия“, 1931 г., № 109.

Ինչ վերաբերում է վեպի իդեական կողմին, իհարկե, բնական է, որ վեպի գլխավոր դեմքը՝ Շահյանը չէր կարող իր գաղափարներով, իր փիլիսոփայությունը, իր մտքերի խորությունը զարմացնել Գորկուն, քանի որ դրանք նորություն չէին, այլ փոխ էին առնված եվրոպական և ուսական գրականությունից: Ինչ խոսք, որ Նար-Դոսի վեպը ժամանակի տեսակետից մի նշանակալի երևույթ էր հայ գրականություն ժամանակին:

Մինչև իր կյանքի վերջն էլ Գորկին կապված էր հայ գրականության հետ և հետևում էր նրա զարգացմանը: 1935 թվին «Ակադեմիա» հրատարակչությունը նախաձեռնել էր հրատարակելու «Հայկական պոեզիա» մեծ անտոլոգիան, Գորկու խմբագրությամբ: Վերանայելով անտոլոգիայի բոլոր նյութերը, Գորկին, 1936 թվի ապրիլի 17-ին, իր մահից ուղիղ երկու ամիս առաջ, «Ակադեմիա» հրատարակչությանը գրած նամակում հետևյալ ընդորոշումն է տալիս հայկական պոեզիային.

«Որչափ ես կարող եմ դատել առհասարակ պոեզիայի մասին և որչափ կարելի է դատել ռուսերենի թարգմանված հայկական պոեզիայի մասին, ինձ թվում է, որ «Հայաստանի պոեզիան» անտուրդիան կազմված է շատ սուլիդ կերպով: Նա հնարավորութուն է տալիս հասկանալու պոեզիայի աճման պատմությունը, գաղափար է տալիս այդ պոեզիայի գեղեցկության և ուժի մասին, օրիգինալության ու պատկերավորության մասին: Այդ ամենն այդպես է:

Բայց դուք գիտեք, որ լավը հաճախ հետ է պահում լավագույնի ծնունդը, իսկ լիակատարությունը երբեմն վեր է ածվում վատառողջ հաստոթյան, ուստի և ես խորհուրդ եմ տալիս ձեզ մեկ անգամ ես վերանայել ամբողջ նյութը: 730 էջ բանաստեղծություն—այդ չափազանց շատ է: Չէ՞ որ դեռ անհրաժեշտ կլինի առաջաբան տալ Բացի առաջաբանից՝ հարկավոր է տալ նաև մի փոքր ծանոթություն հայկական տաղաչափության յուրահատկությունների մասին և

պոետներին համառոտ կենսագրականները:

Առհասարակ ցանկալի է «Անտոլոգիան» տեսնել օրինակելի կերպով հրատարակված, այնպես, որ այդ գրքի տիպին հետևեն մյուս անտոլոգիաները — վրացականը, ուզբեկականը և այլն...

Մ. Գորկի»

Միայն հայ գրականությունը չէ, որի դարգացմանն ուշադրությամբ հետևում, օժանդակում է Մաքսիմ Գորկին: Այդպիսի մեծ դեր նա կատարել է նաև ուկրաինական, բելոռուսական, վրացական և Սովետական Միության եղբայրական մյուս ժողովուրդների գրականության հանդեպ:

Ժողովրդի անարդ թշնամիներն իրենց արյունոտ ձեռքը բարձրացրին մեր դարի մեծագույն գրողի վրա. նրանք սպանեցին Գորկուն — մեծ մարդուն, գրողին ու մարտիկին:

Սովետական ժողովուրդները, պրոլետարական ռեվոլյուցիայի հաղթանակի և սոցիալիզմի կառուցման համար մղված հերոսական պայքարի փշոտ ճանապարհին մեծ

ու անմոռանալի կորուստներ շատ է տվել, բայց Մաքսիմ Գորկու կորուստը նրանց շարքում ամենածանրն էր:

Կարմիր հրապարակում արտասանած իր ճառում ընկեր Մոլոտովը մեծ կսկիծով նշեց, որ «Լենինի մահից հետո Գորկու մահն ամենածանր կորուստն է մեր երկրի և մարդկության համար»¹:

Սովետական ժողովուրդների գրականությունը հանձին Գորկու կորցրեց իր մեծ բարեկամին ու ղեկավարին:

Գորկու պայծառ հիշատակը միշտ վառ կմնա միլիոնավոր մասսաների սրտերում, Գորկին անմահ է, որովհետև նա ապրել, ստեղծագործել ու պայքարել է Լենինի ու Ստալինի մեծ դադափարներն իրագործելու համար:

Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկին պրոլետարական ռեվոլյուցիայի և սոցիալիզմի էպոխայի մեծահանճար մարտիկն ու երգիչն է:

¹ „Правда“, 1936 г., № 169 (6775).

**Մ. ԳՈՐԿՈՒ ԵՐԿԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՌԱՆՁԻՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

(Այս ցուցակը լրիվ է)

Կովկասում և Ռուսաստանում հայերեն թարգմտ-
նությամբ, առանձին գրքերով, լույս են տեսել Մաք-
սիմ Գորկու հետեյալ երկերը.

1901 թ.

1. Մ ի ա ն գ ա մ ա շ ն ա ն ը... — Թարգմ. Ս. Շա-
հումյանի, Թիֆլիս, 18 էջ:

1902 թ.

2. Ա մ ա յ ի դ ա շ ա ու մ — Թարգմ. Սարգիս Մ.
Խաչակյանի, Ալեքսանդրոպոլ, 31 էջ:

1903 թ.

3. Մ ա կ ա ը Չ ու դ ը ա — Թարգմ. Ս. Բաբիյանի,
Թիֆլիս:

4. Մ ա ք ե ը — Թարգմ. Հովհ. Ստեփանյանի, Շու-
շի, 18 էջ:

5. Չ ե լ կ ա շ և չ ի ն ժ ա մ ա ն ա կ ի պ ա տ մ ու-
թ յ ու ն ն ե ը — Թարգմ. Մուշե վարդապետի, Թիֆ-
լիս, 86 էջ. Մ. Գորկու կենսագրությամբ:

6. Քսասնվեց տղամարդ և մի աղջիկ —
Թարգմ. Մուշե վարդապետի, Թիֆլիս, 32 էջ:

1904 թ.

7. Դասնկոյի սիրտը — Թարգմ. Գ. Անանյանի,
Թիֆլիս:

8. Պատմվածքներ — Ա. գրքույկ. բովանդա-
կություն — 1. Ընթերցողը, 2. Տախաստանում, 3.
Չանձրույթից. Թարգմ. Զ. Չամբադյանի, Թիֆլիս,
80 էջ:

9. Պատմվածքներ — Բ. գրքույկ. բովանդա-
կություն — 1. Մի անգամ աշնանը, 2. Քանը և իր
որդին, 3. Ընկերներ. Թարգմ. Զ. Չամբադյանի, Թիֆ-
լիս, 47 էջ:

10. Չարածնի — Պետերբուրգ, 45 էջ:

11. Դասնկոյի սիրտը — Թիֆլիս, 16 էջ:

12. Իմ ուղեկիցը — Թիֆլիս, 63 էջ:

1914 թ.

13. Երկու պատմվածք — Թարգմ. Հակոբ
Հակոբյանի, Թիֆլիս, 15 էջ:

1923 թ.

14. Մայրը — Մոսկվա, 308 էջ:

1926 թ.

15. Երիտասարդ գրողը, մարդը — թարգմ. վ. Ա., Մոսկվա, 35 էջ:

16. Վլադիմիր Իլիչ Լենին — թարգմ. Գ. Աբովի, Երևան:

17. Քսանովեյ և մեկ — Մոսկվա, 29 էջ:

1927 թ.

18. Արտասովորը — թարգմ. Ա. Տ. Հ., Մոսկվա, 55 էջ:

19. Մըրկահավի երգը — ժողովածու. բովանդակութուն — 1. Մըրկահավի երգը, 2. Բաղելի երգը, 3. Ընկերը, 4. Ծերունին. թարգմ. Գ. Մելոյանի և Ա. Տ. Հ., Մոսկվա:

1928 թ.

20. Պատմվածքներ — հատ. առաջին. բովանդակութուն — 1. Մի անգամ աշնանը, 2. Իմ ուղիկիցը, 3. Ընթերցողը, 4. Տափաստանում, 5. Ձանձրույթից, 6. Ընկերներ, թարգմ. Ս. Շահումյանի, Զ. Ջամբադյանի և ուրիշների, խմբ. Ստ. Զորյանի, Պետրատ, Երևան, 129 էջ:

21. Պատմվածքներ — հատոր 2-րդ. բովանդակութուն — 1. Դանկոյի սիրտը, 2. Բոլես, 3. Պանը և իր որդին, 4. Չարաճճին, 5. Չելկաչ, 6. Արխիպ

սլապը և Լենկան, խմբ. Ստ. Զորյանի, Պետհրատ, Երևան, 110 էջ:

22. Հեքիաթնեք — Երևան, Պետհրատ:

1930 թ.

23. Եթեթշնամին անձնատուր չի լինում, նրան ոչնչացնում են — Երևան, Պետհրատ, 16 էջ:

24. Ամբողջ աշխարհի բանվորները և գյուղացիները պետք է ազատեն իրենց կապիտալի շխանությունից — Թարգմ. Ա. Հովհաննիսյանի, Կրասնոդար, 8 էջ:

1931 թ.

25. Վ. Ի. Լենին — Երևան, Պետհրատ, 86 էջ:

1932 թ.

26. Ընտիր երկեր — հատոր առաջին... «Մանկություն». Թարգմ. Արագու, Երևան, Պետհրատ 233 էջ:

1934 թ.

27. Ընտիր երկեր — հատոր երկրորդ. «Ծառայության մեջ». Թարգմ. Արագու, Երևան, Պետհրատ, 334 էջ:

28. Բանաստեղծություններ և լեզուներ — Պետհրատ, Երևան, 116 էջ:

29. Թորհրդային գրականության մասին — (գեղուցում գրողներին Համամիութենական առաջին համագումարում), Պետհրատ, Երևան, 120 էջ:

1935 թ.

30. Մի անգամ աշնանը — Թարգմ. Ս. Շահումյանի, երկրորդ հրատարակություն. Պետհրատ, Երևան, 38 էջ:

31. Կլիմ Սամգինի կյանքը — Պետհրատ, Երևան, 573 էջ:

1937 թ.

32. Ընտիր երկեր — հատոր երրորդ. «Իմ համալսարանները», Թարգմ. Արագու, Երևան, Պետհրատ, 156 էջ:

33. Պիեաներ — «Հատակում», «Թշնամիներ», «Վասսա Ժեբեղնովա», «Քաղքենիներ», «Եզոյր Բուլլըշով և ուրիշները», Թարգմ. Գ. Ավետյանի, Ա. Տեր-Հովհանյանի, Տ. Հախումյանի. Երևան, Պետհրատ, 396 էջ:

1938 թ.

34. Մայրը — Երևան, Պետհրատ, 380 էջ:

1939 թ.

35. Երիտասարդ ու թշնամի հրեի տանե-
րի մասին — թարգմ. Հ. Թուրշաճյանի, Երևան,
335 էջ:

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

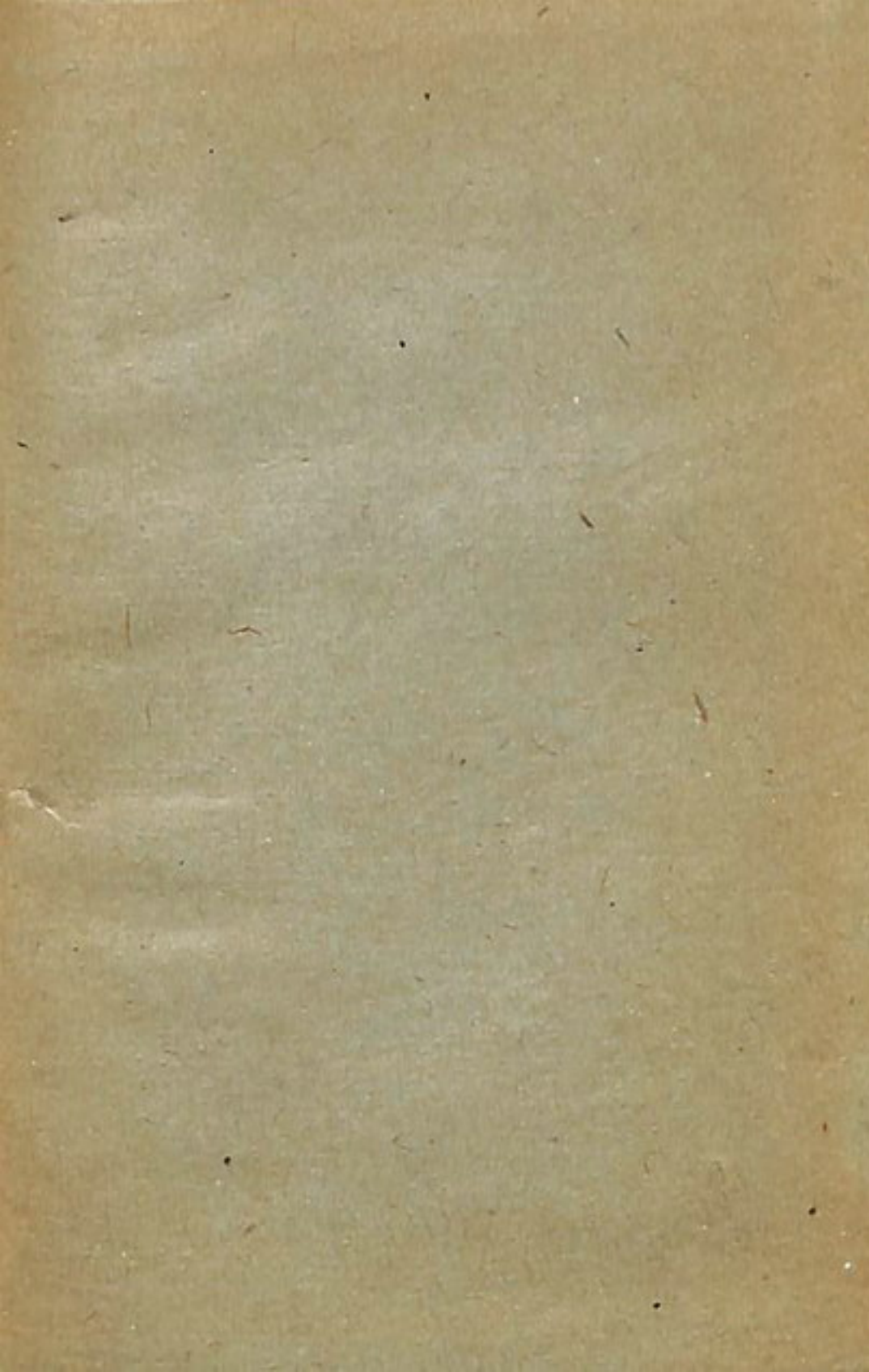
Աբով Գ. — 139	Զորյան Ս. — 139, 140
Անանյան Գ. — 138	Թումանյան Հ. — 24, 68,
Արազի — 24, 139—141	77, 106, 110
Ավետյան Գ. — 141	Թումանյան Ն. — 75, 77
	Թուրջյան Հ. — 142
Բաբիյան Ս. — 137	
Բալմոնտ Կ. — 69, 72	Ժան Ժակ Ռուսո — 94
Բայրոն — 17, 19	Իսահակյան Ա. — 24, 68,
Բլոկ Ա. — 68	106—108
Բրյուսով Վ. Յա. — 68,	Իսահակյան Ս. — 137
69, 72, 87, 88, 101—	
104	Լենին Վ. Ի. — 5, 7,
Բրյուսովա Ի. — 101	39—45, 52, 114, 128,
Բունին Ի. — 27	136
Գյոթե — 17	Ծառուբյան Ա. — 68, 79
Գոգոլ — 19	
	Կարա-Մուրզա Ք. — 21
Դեմիրճյան Դ. — 68	Կարա-Մուրզա Ն. — 21, 22
Դիկկենս Զ. — 92	Հախումյան Տ. — 112, 141
Դոստոյևսկի Ֆ. — 57, 59,	Հակոբյան Հ. — 24, 45, 46,
89, 92, 97	55, 106, 138

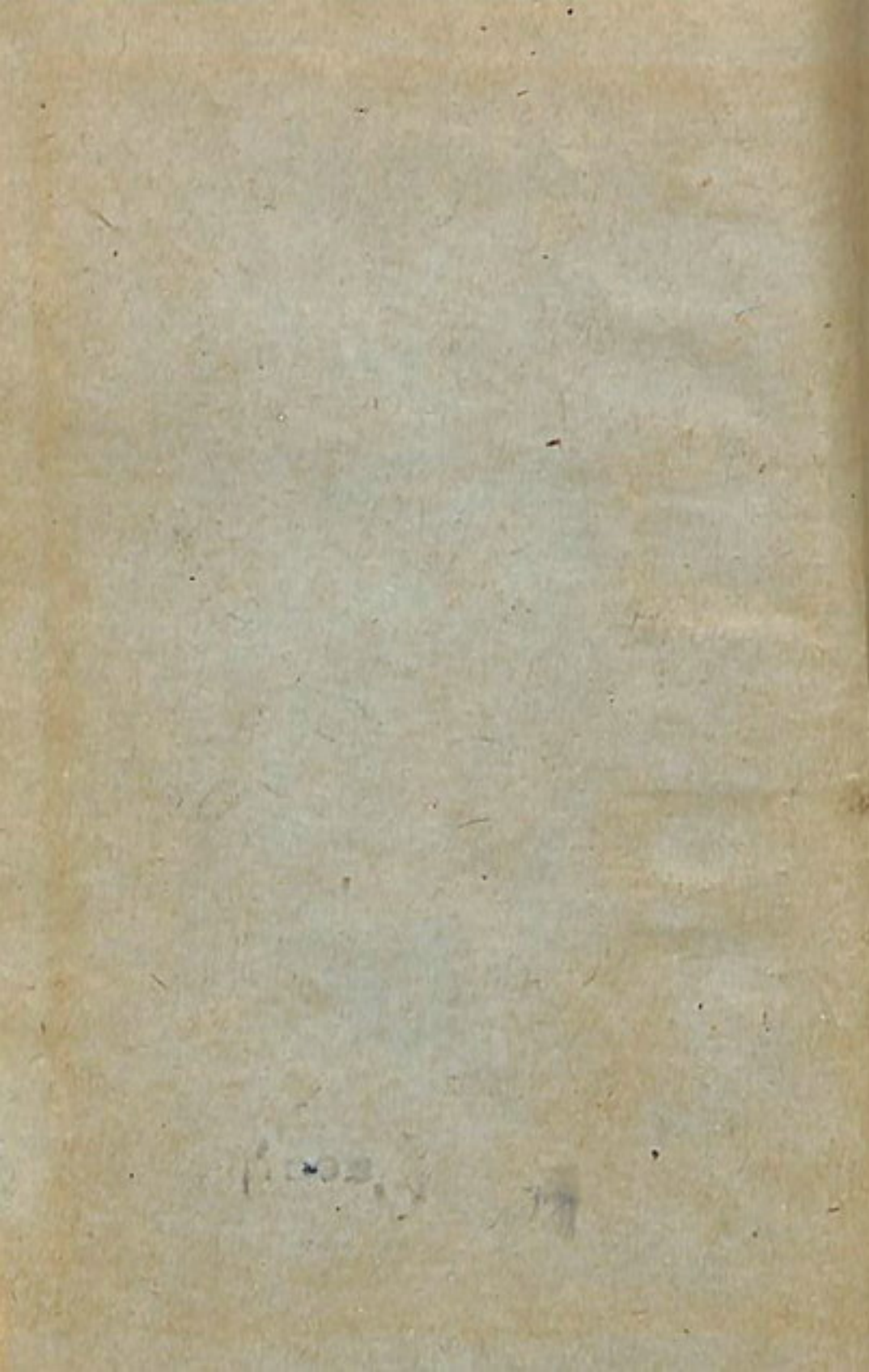
Պատ. խմբագիր՝ Հ. Բ ա ա ի կ յ ա ն
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մ ա ն ու կ յ ա ն
Լեզվ. խմբագիր՝ Ռ. Տ ա ն յ ա ն
Պատ. սրբագրիչ՝ Ս. Շ ա հ ր ա գ յ ա ն

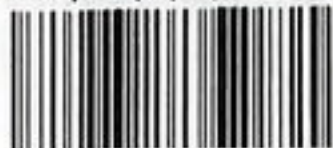
Հանձնված է արտադրության 29/X 1940 թ.
Ստորագրված է տպագրելու 20/XI 1940 թ.
Պատվեր № 253, տիրած 2000, հրատ. № 84
ՎՋ 2072. գինը 3 ա. կազմը 1 ա. 50 կ.

ԱրմԺԱՆ-ի հրատ. տպարան, Երևան, Լենինի փ. № 67.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0040789

A $\frac{I}{4988}$